

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра теоретичної і практичної філософії

**Проблема самовизначення підлітків в перспективі
філософсько-прикладного проекту рішення**
*The problem of adolescents' self-determination in the perspective of an applied
philosophical project as a solution*

Кваліфікаційна робота за освітньо-професійною програмою
«Прикладна філософія»
за спеціальністю 033 Філософія
на здобуття освітнього ступеню магістра філософії

Студент-виконавець:
Устименко Наталія Іванівна

_____ (підпис)

II курс, ОС - Магістр

Науковий керівник:
Приходько Володимир Володимирович
Кандидат філософських наук, доцент

_____ (підпис)

Допущено до захисту:
на засіданні кафедри теоретичної
і практичної філософії
протокол № _____ від _____ 2021 р.

Завідувач кафедри теоретичної і практичної філософії,
доктор філософських наук, професор
Шашкова Людмила Олексіївна _____

Київ-2021

АНОТАЦІЯ

Устименко Н.І. Проблема самовизначення підлітків в перспективі філософсько-прикладного проекту рішення. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2021. 81 с.

Метою цього дослідження є визначення ефективних прикладних методик та підходів в межах галузей прикладної філософії, педагогіки та психології задля розробки проекту допомоги підліткам в ситуації самовизначення.

У першому розділі розглядаються філософсько-світоглядні основи процесу самоактуалізації та самостановлення в межах західної цивілізації. Демонструється, що зазначені провідні підходи відрізняються між собою своїм ставленням до трактування свободи людини. Проаналізувавши філософський та психологічний аспекти в системі культури допомоги у самовизначенні, далі розкривається їхня історична спадкоємність.

Після цього у другому розділі нами було проаналізовано, як вказані вище домінуючі підходи переходять у сферу прикладної психології та використовуються як базис для нових напрямків у педагогіці. Також у цій частині нами були розкриті роль та місце підлітковості в системі психологічної допомоги в процесі самовизначення.

Третій розділ присвячений розробці прикладного філософського проекту, що має на меті актуалізацію надання допомоги в ситуації підліткової кризи. Нами також була проаналізована ситуація самовизначення сучасного підлітка і на основі цього дослідження підібрана система методик та практик, що мають на меті допомогти саме в ситуації підліткової кризи.

У висновках чітко зазначається, що питання самовизначення безпосередньо пов'язано з питанням трактування природи свободи волі. Таким чином, звертаючись до проблеми самовизначення підлітків як конкретної соціальної групи, ми розраховуємо, що науково-дослідний проект стане умовою подальшого розвитку подібних спеціалізованих досліджень у сфері прикладної філософії.

ANNOTATION

The problem of adolescents' self-determination in the perspective of an applied philosophical project as a solution. Kyiv Taras Shevchenko National University, 2021. 81 pp.

The aim of this thesis is to investigate an effective applied methods and approaches within the fields of applied philosophy, pedagogy and psychology to develop a project to help adolescents in a situation of self-determination.

The main section examines the philosophical and ideological foundations of the process of self-actualization and self-establishment in the Western world. These studies showed us that these main approaches differ in their approach to the interpretation of human freedom. By analysing the philosophical and psychological aspects of the system of assistance in the culture of self-determination, we were able to demonstrate their historical continuity.

Later in Section Two, we explained the process of how the above-mentioned dominant approaches move into the field of applied psychology and are used as a basis for new directions in pedagogy. Moreover, in this part we analysed the role and importance of adolescence in the system of psychological care in the process of self-determination.

The third section is devoted to the development of an applied philosophical project, which aims to update the provision of assistance in situations of adolescent crisis. We also have made an analysis the situation of self-determination of the modern adolescent and on the basis of this study selected a system of methods and practices that aims to help in a situation of adolescent crisis.

In the conclusions we noted that the issue of self-determination directly depends on the interpretation of the nature of free will. Accordingly, notice the problem of self-determination of adolescents as a specific social group, we hope that our philosophical project encourages the further development of such specialized research in the field of applied philosophy.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. Джерела культури самовизначення: філософія та психологія	
1.1. Самовизначення людини в контексті філософії	9
1.2. Сучасна культура самовизначення як проблема особи.....	27
1.2.1. Психологічна допомога в культурі самовизначення. Підходи.....	32
РОЗДІЛ 2. Ситуація підліткового віку в культурі самовизначення	
2.1. Проблема підлітковості в контексті психології.....	42
2.1.1. Сучасні підходи до проблеми дорослішання.....	49
2.2. Класична та некласична педагогіка в контексті процесу дорослішання. Критика сучасної школи	59
РОЗДІЛ 3. Розробка прикладного філософського проекту допомоги підліткам у ситуації самовизначення	
3.1. Сучасні підлітки в ситуації самовизначення	72
3.2. Структура, мета та цілі проекту.....	76
3.2.1 Обґрунтування обраних методів та способів реалізації проекту.....	79
ВИСНОВКИ.....	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	88

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблематика становлення людини як особистості та пошуку нею власної сутності має давню історію в контексті західної культури. Проте нині це питання є не менш актуальним та суспільно значущим, а в ситуації підліткового віку – набуває статусу головного. Здатність до самоаналізу та здійснення самовизначення є тією ознакою, що відрізняє людину, яка здатна жити не лише у світі необхідності, а й також у світі свободи.

Сама проблема здійснення власного життєвого вибору в тому, ким я хочу бути і як я визначаю свою власну реалізацію є не лише питанням індивідуальної долі окремої людини, а, також, виступає мірилом розвитку суспільства. Адже лише свободна, самодостатня, незаангажована особистість може називатись гідним представником політичної спільноти та приймати так само вільні, неупереджені політичні рішення і, разом з тим, нести за них відповідальність. Таким чином спромога до власного волевиявлення та самовизначення є запорукою як індивідуального щастя, оскільки особа набуває свободи, позбавляється страху невизначеності свого майбутнього, так і стає (бодай частково) незалежною від визначень неї Іншими людьми.

Вихідною гіпотезою, що була взята за основу при написанні цього магістерського дослідження, є припущення, що ситуація переходу до підліткового віку і спровокована нею криза виявляється поштовхом для набуття самостійності.

Під поняттям “культура самовизначення” розуміються філософські практики та практики психологічної допомоги, що історично сформувались в межах західної культури.

Ступінь наукової розробки теми

Обрана нами тематика має трансдисциплінарний характер, оскільки її питання розглядаються у сферах філософії, педагогіки, теорій виховання, прикладної та соціальної психології.

Вказана тематика розглядалась усіма провідними мислителями, зокрема І.Кантом, С. К'єркегором, Е. Левінасом в контексті їхніх розмислів про природу людини.

К. Ясперс, К. Роджерс, В. Франкл і Е. Фромм поєднують у своїх працях філософію (екзистенціалізм, марксизм, феноменологію) та психологію. Вони намагаються розкрити проблему особистості в найрізноманітніших контекстах та вимірах, враховуючи при тому як засадничі ідеї метафізики, так і суто емпіричні аспекти, що розглядаються природничими науками. Такі дослідники як А. Маслоу, Дж. Роттер, які є представниками провідних напрямків сучасної психології, розглядають питання самостійності та самовизначення, спираючись на власні психологічні методології. Такий підхід дозволяє краще дослідити окремі аспекти вимірів людського існування.

Також в межах цієї науково-дослідної роботи розглянуті теорії педагогіки К. Грооса, А. Бандури, М. Монтессорі, а також врахована критика сучасної школи з позиції дослідників та теоретиків шкільної освіти. Досліджуючи актуальні проблеми підлітків як соціальної групи, ми аналізували найновіші соціологічні дослідження, здійснені міжнародними організаціями (ЮНІСЕФ).

Проблематика філософії освіти та методології наукових досліджень представлена в роботах О. Руденко. [49]

Об'єктом дослідження є філософсько-світоглядні засади культури самовизначення особи.

Предметом дослідження є ситуація самовизначення особи підліткового віку.

Метою дослідження є визначення ефективних прикладних методик та підходів в межах галузей філософії, педагогіки та психології задля розробки трансдисциплінарного проекту допомоги підліткам в ситуації самовизначення, а також передбачається обґрунтування та прогнозування ступеню його можливої ефективності.

Для досягнення вказаної мети цього дослідження нами були встановлені такі завдання:

1. Дослідити становлення проблематики самовизначення людини в межах історії філософії;
2. Визначити філософсько-світоглядні основи практик самовизначення особи в контексті західної культури;
3. Проаналізувати роль та місце психологічної допомоги в структурі самовизначення Особи;
4. Виділити та проаналізувати головні підходи до проблеми підліткового віку в межах основних підходів психології;
5. Проаналізувати основні класичні та неklasичні методи педагогіки в контексті підліткового віку;
6. Визначити головні проблеми та виклики для осіб підліткового віку в ситуації самовизначення, що можуть бути вирішені засобами прикладної філософії;
7. Здійснити розробку прикладного філософського проекту допомоги підліткам у ситуації самовизначення;
8. Визначити головні філософські, педагогічні та психологічні методи і практики, що можуть бути застосовані в межах проекту;
9. Обґрунтувати методологічну основу реалізації вказаного проекту.

В процесі написання цієї кваліфікаційної роботи нами було використано такі загальнонаукові *методи дослідження* як: аналіз, синтез, узагальнення, порівняння та класифікація (в процесі роботи з літературними джерелами та при типологізації підходів до проблеми самовизначення), метод аналогії використовувався при розгляді питання самовизначення підлітків аналогічно до дорослих осіб.

Також під час написання теоретичної частини, нами було використано історичний метод (в контексті дослідження філософсько-світоглядних засад досліджуваної проблематики). В третій частині магістерського дослідження було застосовано прогностичний метод.

Наукова новизна теми та її практичне значення полягає у спробі трансдисциплінарного підходу до дослідження комплексної, індивідуально- та

суспільно значущої проблеми. Здійснене нами дослідження демонструє процес розвитку підходів до встановлення критеріїв самостійної особи в межах філософії, а також пояснює перехід цих уявлень та методик у трансдисциплінарну сферу, застосовуючи результати гуманітарних наук, зокрема педагогіки та психології.

Разом з тим наше дослідження є прикладного характеру та має на меті розробку філософського проекту, створеного для допомоги особам у вирішенні питання самовизначення.

Структура роботи. Науково-дослідне дослідження складається зі вступу, трьох розділів та спису використаних джерел. Обсяг дипломної роботи складає 83 аркуші друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1. Джерела культури самовизначення: філософія та психологія

1.1. Самовизначення людини в контексті філософії

Обрана нами проблема самовизначення особи ґрунтується на твердженні про те, що життя людини не є абсолютно детермінованим. Вихідний засновок, від якого ми відштовхуємось досліджуючи вказану проблему, полягає у тому, що людина має свободу волі. Звідси виникає необхідність у визначенні вимірів та меж цієї свободи. Для цього ми проаналізуємо те, як тематика самовизначення та самостановлення розкривається в рамках філософії та психології.

Вибір авторів, до яких ми звертаємось, здійснювався за такими критеріями:

1. у своїх працях вони розглядали проблематику особи, свободи волі, самостановлення, самостійності, модусів існування людини, питання хорошого життя, критерії щасливого життя;

2. обрані автори у своїх поглядах відображають домінуючі уявлення певної епохи (наприклад, середньовіччя);

3. їх праці парадигмально відображають те, як трактується проблематика самостійності в межах окремих напрямів або шкіл філософії та психології;

4. методики та практики, що виникли в межах цих напрямів та шкіл можна застосовувати при розробці трансдисциплінарного проекту допомоги підліткам;

5. обрані автори визначають критерії самостійності особи, розкривають проблематику питання достойного та щасливого життя, що також може бути використаним в межах нашого проекту для вирішення проблем, перед якими постають сучасні підлітки;

Перш ніж безпосередньо перейти до питання самовизначення, розвитку та становлення людини як особистості в контексті філософії та, зокрема – філософської антропології, нам необхідно окреслити контекст та засадничі ідеї, які уможливають саму постановку цього питання.

У першому випадку ми маємо на увазі ситуацію самовизначення особистості та те, яке місце це явище займає в контексті всього людського життя, а також в межах публічних процесів, тобто – спільної справи. Друга наша заувага

полягає у тому, що необхідно спиратися на вказаний вище засновок, а саме на ідею про те що існує свобода волі.

Звертаючись до проблеми свободи волі в першу чергу згадаємо антиномії Канта про свободу та необхідність. [68, с. 43-46]

Антиномія свободи та необхідності полягає у тому, що людська істота приречена перебувати у двох світах: світі природи ,де панує необхідність, але, разом з тим, завдяки проявленню цього концепту стає можливою наука та опис фізичного світу, і оперування ним. А, з іншого боку, наявність свободи волі, яка разом з тим передбачає певний моральний вибір дієвця, а також особиста відповідальність за конкретні моральні дії та вчинки суб'єкта.

Таким чином людина одночасно перебуває у двох вимірах. З одного боку вона перебуває у вимірі чуттєвих сприйняттяв – світові природної причинності, а з іншого, у вимірі тих понять які можна досягнути лише розумом та/ чи суто концептуально – ноуменальному світі. [68, с. 138-139]

Як ми побачимо далі, розгортання філософської думки в історичному контексті продемонструє те, що вона, залежно від конкретного мислителя, часом буде тяжіти до одного з двох полярних суджень. А саме, від абсолютного волюнтаризму до заперечення існування свободи волі. Схожа проблематика потім стосуватиметься і гуманітарних наук загалом. Разом з тим мислителі та науковці намагатимуться віднайти та пояснити межі цієї свободи і, разом з тим, межі людської автономії та самостановлення особистості. Це стосуватиметься як дослідження впливу зовнішніх чинників на формування особистості, так і типологізації різних аспектів свобод, як, наприклад, «свобода від» та «свобода для». [36, с. 53 - 79], [42, с. 135-162]

Проблематика питань Самостійності, Зрілої Особистості, Самоусвідомлення, Самостановлення в контексті філософії.

Тепер ми безпосередньо перейдемо до дослідження, опису і зазначення головних ідей, щодо проблематики питання самостійності в історичному розрізі основних філософських напрямків.

У доробку Платона існує твердження про світову душу і він визначає її як таку, яка поєднує у собі такі поняття як ідея та явище. Звідси він визначає природу і людської душі. Душа особи є, з одного боку спорідненою до Ідей, але з іншого – перебуває у тілі, що є смертним. Саме тому лише в душі можливе примирення чуттєвого та нечуттєвого (Дух) світів . Оскільки вона є причетною до ідеї життя, то ніяк не може бути неживою. Звідси виходить твердження про те, що ніколи не починалась (не була), а, отже, і не може скінчитись (перейти в небуття. Це означає, що душа існує і до своєї появи у феноменальному світі (існує до тіла), тому вона є безсмертною.

Свою концепцію складових душі Платон демонструє у діалогах «Тімей» та «Федр». Він поділяє її на такі складові:

1. Розумна частина – націлена до пізнання і усвідомленої діяльності.
2. Гнівна частина – націлена на порядок та долання перешкод. За Платоном, лють та гнів не є звичайними пожаданнями і здебільшого суперечать їм. Гнів людини, що звернений до власних примітивних бажань, стає у допомозі розумній частині.
3. Афективна (пристрасті) частина – трактується як сукупність швидкоплинних бажань. У трактаті "Держава" йдеться про те, що те джерело, яке є причиною закоханості, голоду та спраги і охоплює людину в інших її побажаннях, варто назвати нерозумним началом – таким, що прагне лише до насолод. [37, с. 135-190], [38, с. 241-500].

Розумна частина перебуває у голові і трактується як мислячий дух. Решта складових частин є нерозумними. Гнівна частина називається шляхетною, а пристрасна – нешляхетною. Шляхетна трактується як воля, націлена на благородне та блага та, природньо, має знаходитись у партнерстві з розумною. Нешляхетна визначається як потяг до пристрастей та чуттєвих насолод. [38, с. 347]

Далі розглянемо концепт Другого плавання діалогу Федон. У двох плаваннях тут мається на увазі два способи отримання знань та трактування буття, тобто два методи здобуття знань про буття. Перший передбачає отримання

знань безпосередньо через чуттєвий досвід, друге ж плавання передбачає звернення до розуму. Тобто здобуття знань за допомогою власних мисленнєвих суджень. [37, с. 7 – 80]

Далі звернемося до питання чотирьох кардинальних платонівських чеснот, а саме: мудрості, мужності, поміркованості і справедливості. В «Державі» Платон вказує на ту роль, яку вони відіграють у підтримці суспільного ладу. Мудрість (*sophia*) він трактує як інтелектуальну чесноту правителів, він називає це «доброю радою» (*euboulia*) при вирішенні внутрішніх та зовнішніх проблем міста. Мужність (*andreia*) є специфічна чеснотою солдата. Поміркованість (*sôphrosunê*) є сукупністю віри зі схильністю до підтримки порядку. Справедливість представляє собою більш активний розумовий стан і її мета зокрема полягає у тому, аби кожен громадянин не постягався на власність іншого, але разом з тим, йому б гарантувалось непосягання на його власну власність. [70, с. 98 - 128]

Далі перейдемо до проблематики засад самостановлення особи в контексті доробку Аристотеля. Почнемо з його засадничих ідей про причини з трактату «Метафізика».

Аристотель. у своїй праці виділяє чотири засадничі причини буття, а саме:

1. Форму або сутність буття. відповідає на питання «що це є?»
2. Матерію – відповідає на питання «із чого саме це зроблено?»
3. Цільову причину, а саме ту, яка зводиться до питань «заради чого це?», «навіщо це?», «для чого це?»
4. Першопричину – тобто початок руху, висхідну причину. [5, с. 13 - 20]

У цьому контексті нам варто наголосити на тому, що людина, як дієвий суб'єкт, є своєю власною цільовою причиною. Лише в межах людського існування не реалізується зовнішня цільова причина. Таким чином людина здатна самостійно обирати сенс власної діяльності, себто давати самостійно відповідь на питання «навіщо», «заради чого». Звідси ми можемо виокремити проблематику цілепокладання особи, тобто встановлення нею своїх власних незалежних цілей.

Далі нам необхідно звернутися до проблеми ентелехії та концептів можливого та дійсного, як основних модальностей буття. Можливість тут означає тенденцію до окремих змін предмета на засадах певних закономірностей та в процесі його розвитку. Дійсність означає (констатує) певний об'єктивний стан, в якому перебуває предмет. Таким чином дійсність є сукупністю реалізованих можливостей, тому ці дві модальності можливо також співставити і в контексті процесу самостановлення особистості. [5, с. 249 - 262]

Тепер проаналізуємо «Етику» Аристотеля та зазначимо основні виміри людського існування як суб'єкта, які автор трактує як благі та розглянемо також питання чеснот.

Спочатку звернемо увагу на розмірковування Аристотеля над питанням про примус. Він виокремлює поняття «насильного» як такого що відбувається, або під примусом, або через незнання, та поняття «вимушеного», що має свою природу у чомусь зовнішньому, у чомусь такому на, що суб'єкт дії не може впливати.

Також він виділяє головні критерії для визначення певної дії як добровільної. Це знання, або іншими словами, «усвідомлення», коли людина розуміє, те що вона чинить. Другим він називає контроль, коли певна діяльність, саме контролюється особою, а не є результатом примусу через природні чинники чи, наприклад, певних осіб. [42, с. 39]

Далі знову звертаємось до «Нікомахової Етики». Тут Аристотель також виокремлює проблематику призначення людини, доброго життя, щастя, дружби та дозвілля більше, ніж будь-який інший сучасний йому філософ. Він визначає умови, за яких окремим суб'єктам можна встановити моральну відповідальність, трактує природу чеснот і вад, що пов'язані з оцінкою їх моралі, та також методи досягнення щастя за людського життя. Головним питанням для Аристотеля є дихотомія характеру та особистості: що потрібноно зробити, аби окрема людина стала саме хорошою людиною?

Аристотель стверджує, що щастя має стати головною метою людського життя та є самоціллю. Щастя тут перебуває у залежності від культивування

чесноти. Мислитель був переконаний, що справді щасливе життя потребує реалізації широкого спектру умов, включно з фізичними, і, разом з тим, має забезпечувати психічне благополуччя. Для Аристотеля щастя постає як кінцева мета або мета, що охоплює все життя особи. З цієї причини не можна говорити про те, чи прожили ви щасливе життя, поки воно не скінчилось. Таким чином він вперше загострює ідею науки про щастя в його класичному трактуванні, як предмет нової галузі знань. [57, с. 63 - 75]

Згідно праць Аристотеля, щастя має полягати тому, аби протягом цілого життя досягти всіх благ. Наприклад: здоров'я, заможності, знання, дружби тощо. Названі блага мають привести до досконалості людської природи і до збагачення людського життя. Це вимагає від нас вибору, деякі з яких можуть бути дуже важкими. Часто менше благо обіцяє негайне задоволення і є більш спокусливим, тоді як більше благо є болючим і вимагає певної жертви. Він також стверджує, що хороше життя для людини досягається, тоді коли ми діємо відповідно до нашої цілі (*telos*). Аристотель застосовує термін *eudaimonia*, щоб прояснити стан, який ми відчуємо, коли врешті досягнемо достойного життя. Аристотель визначає евдемонію як стан, до якого мають прагнути всі люди, оскільки вона є метою й завершенням людського існування. Досягти цього стану можливо за тієї умови, якщо ми діємо керуючись виключно розумом.

Він також стверджує, що щастя безпосередньо пов'язане з культивуванням певної чесноти. Іншими словами, щасливий є той, хто живе відповідно до звершеної (*complete*) чесноти і достатньо забезпечений зовнішніми благами не на якийсь випадковий період, а протягом усього життя. [57, с. 91 - 97]

Тепер звернемось до питання чеснот (*arête*). Аристотель стверджує, що добродісна людина є та, хто має ідеальні риси характеру. Ці риси, з одного боку, впливають із природних внутрішніх схильностей, але їх також потрібно виховувати і після закріплення вони стануть постійними. Розвиток навику поводитись добродісно Аристотель порівнює з розвитком інших навичок, які не пов'язані безпосередньо з етикою та які людина культивує до стану власних природних рис. До прикладу, добродісна людина – це та особа, яка протягом

усього життя поводить добре у більшості ситуацій через те, що таким є її характер, а не тому, що вона прагне максимізувати користь, отримати зиск чи лише виконувати певне зобов'язання. У широкому контексті теорія етики чеснот розглядає такі питання як, наприклад: «У який спосіб я особисто маю прожити життя?», «Що є хороше життя?» і «Які цінності можна назвати належними?».

Кожна з чеснот є станом буття, яке природно шукає свого значення (meaning) відносно нас. За Аристотелем, добродісна звичка діяти завжди є проміжним станом між протилежними пороками: надлишку та недостаті. Занадто багато чи занадто мало завжди є неправильними, а правильний вид дії завжди лежить у середній площині. [57, с. 122 – 128]

Далі розглянемо питання практичної мудрості (Phronesis). Розвиваючи навички практичної мудрості, ми можемо належним чином культивувати свої добродісні риси характеру. Для Аристотеля практична мудрість є однією з найважливіших добродісних навичок чи рис характеру, яку необхідно розвивати, оскільки без навички практичної мудрості може бути складно здійснювати добродісні вчинки. [57, с. 203]

Phronesis поєднує в собі як етичну так і інтелектуальну чесноти. Для Аристотеля практичне знання та моральні чесноти мають застосовуватись та виявлятись одночасно: неможливо бути мудрим у практичному сенсі, не маючи разом з тим добродісного характеру. Також для мислителя моральне благо (moral good) як універсальна етична категорія, та індивідуальне благо зазвичай тісно пов'язуються, оскільки добродісна людина, скоріш за все, буде милосердною і, разом з тим, доброзичливою, і в результаті цих характеристик і схильностей здійснить власний шлях до досягнення евдемонії та покращить життя інших. [57, с. 203, 209-210]

Далі переходимо до розгляду проблематики дружби. Для мислителя дружба постає серед найнеобхідніших чеснот, що сприяють процесу досягнення головної мети – евдемонії. Він визначає різні види дружби, але найдостойнішою стверджує ту, що утверджується в чеснотах. Саме який тип дружби, побудований на тому, що людина щиро бажає найкращого для своїх друзів, безвідносно таких

речей як корисність чи задоволення. Він називає таку дружбою між людьми цілковитою (complete), як союз добрих та подібних за чеснотами осіб. [57, с. 258 - 286]

Аристотель зазначає, що не неможливо бути щирим другом для великої кількості людей через те, що це вимагає значної кількості витрати часу і турботи. Саме цього вимагає істинна добродісна дружба. Він надзвичайно високо підіймає цінність дружби та стверджує, що вона ставиться вище ніж чесноти справедливості та честі. Мислитель переконаний, що любов до дружби вища за них, оскільки нею можна насолоджуватися такою, якою вона є. Акцент на задоволенні тут заслуговує на увагу, оскільки добродісна дружба є найприємнішою, адже вона поєднує в собі насолоду та чесноту, таким способом реалізуючи наші емоційний та інтелектуальний виміри. [57, с. 301-311]

Тепер перейдемо до питання дозвілля, що пов'язане з його теорією виховання. Освіта має на меті стати звичним заняттям та, разом з тим, проведенням дозвілля в добродісний спосіб. Залишається зрозуміти різницю, за Аристотелем, між буденним заняттям (праця) та благородним дозвіллям. Дозвілля, на відміну від простої розваги, передбачає задоволення, щастя і блага життя. Але це є неможливим для тих, хто зайнятий утилітарними заняттями, оскільки вони мають щось на меті. Отже, має реалізовуватись освіта з метою відпочинку, тобто з огляду на речі, зроблені заради них самих – без утилітарної цілі. [57, с. 312 - 335] , [6, с. 199 - 200]

Таким чином, можна стверджувати, що для Аристотеля щастя є у першу чергу саме діяльністю. І до такої діяльності також відноситься дозвілля, яке протиставляється праці. Підсумуємо викладене вище тезою про те, що заняттям є час, присвячений підтримці свого існування (робота), а дозвіллям лише, той, що має цінність сам по собі та присвячений благородним справам.

Далі ми звернемось до праць мислителів Римської доби та виокремимо головні засадничі ознаки особи, що здатна до самоствердження. Звертаючись до праць Цицерона. ми можемо наголосити на тому, що мислитель стверджував певну ієрархію в питанні частин душі. За найкращу частину душі він вважав

розважливість, оскільки коли панує вона сама, у свідомості людини не виникає місця для пристрастей, необдуманих вчинків та, також, гніву. Він називав гнів таким чинником, що сприяє непогодженню дій з розумом. [30, с. 137]

Однак, він також наголошує на тому, що чесноти не достатньо лише мати природньо, або розуміти їх теоретично, їх необхідно практикувати у щоденному житті. Для Цицерона найважливіша мета – це культивування чеснот, спрямованих на те, щоб мати здатність керувати державою та брати участь у політичних справах. Для нього участь у спільних громадянських справах є ознакою громадянина. Також Цицерон вважав що мудра людина не повинна займатись виключно філософуванням та нехтувати участю у державному житті. [30, с. 111 – 116]

Таким чином ми можемо побачити, що виконання громадянського обов'язку є для Цицерона тим контекстом, в якому стає можливим самоствердження людини, тобто воно відбувається в першу чергу у сфері політичного.

Сенека у окремих діалогах визначає самостійність завдяки протиставленню рабу. За Сенекою вільною та самостійною людиною є лише та, котра самостійно володіє та розпоряджається власним часом. Тобто планує та стверджує власне життя виключно самостійно, не зважаючи на окремі життєві обставини. Постійно зайнятих не своїми справами людей він називає нещасними. Душа того хто самостійно розпоряджається власним часом є спокійною, не заклопотаною та незворушною. [27, с. 90 - 94]

Також звертаючись до питання протиріч між епікурейцями та стоїками у питаннях суспільного та особистого блага, Сенека вирішує ці суперечності шляхом того, що виводить послідовність у тому, як необхідно турбуватись про себе та інших у житті. Таким чином він виводить твердження про те, що спочатку необхідно допомогти самому собі, потім найближчим людям і, якщо далі буде змога, то багатьом або усім. Тут також він має на увазі плекання особистих моральних чеснот. На думку Сенеки, та людина, яка стає гіршою сама по собі, шкодить не лише собі, а й суспільству. І, разом з тим якщо вона стає кращою та

благороднішою, то це також приносить користь оточуючим. [27, с. 226 – 231], [27, с. 254 – 256]

У листах до Луцилія, коли Сенека розмірковує про блаженне життя, він стверджує, що його запорукою є досконалість людського розуму. Саме тому кожна мисляча людина має звертати всю свою увагу та докладати зусиль на культивування саме розуму. За його твердженнями, саме розум є причиною себе самого. Тобто, як ми вже бачили вище, він не має зовнішньої цільової причини і, таким чином, особа яка покладається на розум набуває здатності самостійно встановлювати цілі для своєї діяльності [28, с. 368 – 369].

Також Сенека говорить про важливість такої чесноти як мужність. Він говорить про те, що саме на мужніх людях тримається добробут суспільства, а ті особи, що прагнуть до спокою та безпеки достойні зневаги [28, с. 415].

Проблематику самодостатності людини у Марка Аврелія можна прослідкувати у тих питаннях, які присвячені чеснотам. А саме: мужності, правдивості, вірності, простоті. Власне саму самодостатність він називає як головну серед решти вказаних і яка є запорукою того, що особа здатна мислити Ціле. Також вона, разом з іншими чеснотами, слугує запорукою виконання морального обов'язку [2, с. 26 – 28]

Також під поняттям самодостатності Аврелій розуміє таку річ, як завбачливість, тобто здатність людини до стратегування і передбачення результатів власних дій. Застосовуючи метафору саду, Марк Аврелій також говорить про те, що самодостатня людина – це та, яка самостійно упорядковує своє власне життя за своїм власним задумом. [2, с. 39]

Підсумовуючи питання про трактування самостійної діяльної людини в античності, зазначимо критерії, завдяки яким визначали мудреця. Отже мудрець є такою людиною, для якої філософування є власним життєвим вибором та способом життя, це людина, душа якої перебуває у рівновазі – вона не зраджує саму себе. Її особисте щастя є незалежним від обставин реальності, така людина є незалежною у своїх станах від зовнішніх речей. Також, наприклад, на думку стоїків є незворушною. Щодо власне самого способу життя то тут ми маємо різні

варіанти: а саме, як суто споглядальне життя, так і виконання громадянського обов'язку і реалізація себе у суспільних справах [3, с. 289 – 305].

Звертаючись до Середньовіччя, зазначимо, що за християнським вченням людина створена за образом і подобою Божою як центральна істота у всесвіті, яку Бог створив з нічого. Для Бога не було потреби нічого створювати, адже за уявленнями середньовічних мислителів Він і так досконалий. Тому творіння є Його даром всеблагості. Цей акт зумовив поділ в бутті: на тварне та нетварне, дух і тіло, небо й землю, рай та пекло. За версією преподобного Максима Сповідника це також зумовило існування двох статей (чоловічої та жіночої). Створення людини на межі двох світів – матеріального та духовного – передбачало зняття цих протиріч у творчому, спільному з Богом процесі для того, щоб завершити створений світ, привести його до повноти Божественного життя.

Таким чином, місія людини покликана Творцем поєднати ці два світи в собі та привести до обожнювання всю світобудову. Поєднати світи духовний та матеріальний людина могла завдяки своєму єству: власне через свої ж тіло і душу. [29, с.97]

Далі перейдемо до питань, що ставились в роботах Канта. Трактуювання Кантом суб'єктивності передбачає двояке розуміння самої ідеї суб'єкта. З одного боку, існує емпіричне Я як таке, що має здатність отримувати досвід із зовнішнього світу. А з іншого, присутній також трансцендентальний суб'єкт як принцип єдності отриманого досвіду, а отже, і як принцип завдяки якому існує емпіричне Я.

Трансцендентальний суб'єкт Канта є спробою запропонувати теорію суб'єктивності, яка була б неатомарною та безособовою. Тобто концепцію, яка має на меті заперечення індивідуалізму. Однак, спираючись на ці ідеї, неможливо конституювати фактично існуючу особу як суб'єкта. Теорія трансцендентального суб'єкта Канта базується на його суб'єктивістській ідеалістичній філософії. Таким чином трансцендентальний суб'єкт може трактуватись як інакший погляд на ідею абсолюту.

За Кантом, об'єктивний світ належить до виміру просторових сутностей. Суб'єкт набуває знання про такі сутності, хоча він робить це не в собі, а через себе. Кант критикує емпіричну картину суб'єктивності, оскільки, за Кантом, емпіризм встановлює передумову, що постулює тотожність знання світу знанню предметів. [17, с. 82-136]

Звертаючись до проблематики антропології зазначимо, що, на думку Канта, головні питання філософії, а саме: «Що я можу знати?», «Що я маю чинити?», «На що я можу сподіватись?» зводяться до постулювання питання про те, що таке людина?

За Кантом, людину можна вивчати як суто емпірично (чим займається антропологія як наука), так і за допомогою філософії, тобто вивчати людину як таку, а саме: її свідомість та апріорні форми свідомості. [16, с. 29-169]

Далі перейдемо до конкретики у питанні трактування Кантом самотійної особистості. Розглянемо його твір під назвою «Що таке просвітництво?». У цій роботі мислитель одразу говорить про те, що просвітництво є виходом людини зі стану свого неповноліття. Але, разом з тим, у такому стані, стверджує автор, вона знаходиться зі своєї власної провини.

Важливим тут є те, що причину цього стану він вбачає не у хибах розсудкової здатності розуму, а виключно у відсутності мужності користуватися власним розумом. Себто тут, для Канта, така чеснота як мужність є запорукою реалізації вчинків на основі розуму, мужність передує розуму.

Ключовим моментом у питанні звільнення від зовнішнього контролю є здатність до реалізації свободи публічно, підкреслює Кант, користуватися власним розумом. Під публічним використанням розумом тут розуміється діяльність вчених та просвітлення ними публіки. А під приватним застосуванням розуму Кант розуміє такі розмисли, які здійснюється людиною в межах тієї громадської посади, яку вона займає. Розум в контексті державної роботи він відносить до сфери приватного, а саме до громадянського обов'язку. Він це робить через те, що громадянин або держслужбовець за визначенням не можуть не коритися наказам та ухилятися від встановлених обов'язків. Саме тому їм

необхідно обмежувати судження в ситуаціях виконання цього громадянського обов'язку.

Кант підсумовує свою думку тим, що здатність особи до свободи думки приводить її у політичному вимірі до більшої свободи дій. Оскільки особа стає більш усвідомленою, а разом вона ще й стає більш корисною та потрібною для держави, адже є самостійною і не мислить себе як певний автомат чи систему незлагоджених дій [18, с. 29 – 37].

Тепер коротко окреслимо визначальні особливості самосформованої, вільної особистості у Гегеля. Він у своїх роздумах вводить термін «пластична натура» і наводить приклад Сократа. Гегель описує його як особу, яка створила себе сама, за своїм власним задумом та планом. І навіть наприкінці власного життя залишилася вірною самій собі та своїм принципам.

Далі Гегель звертається до метафори витвору мистецтва і говорить про те, що завдяки прикладанні волі до свого самовдосконалення та реалізації себе за певними задумом, людина, таким чином, творить сама себе. Тут визначальну роль грає внутрішня впевненість особистості у своїх життєвих виборах. Також однією із характеристик самоствореної людини є те, що її вплив на реальність не обмежується лише емпіричним виміром – тим часом допоки вона є фізично присутньою, але і розгортається в історичному процесі. Тобто діяльність її життя продовжує впливати на окремих людей та суспільство загалом і після його смерті. Також однією з головних характеристик названих «пластичних натур» є те, що вони перебувають у незмінному процесі становлення [19, с. 100 – 101].

У «Феноменології духу» Гегель звертається до практики ризику особою власним життям. Він стверджує, що, наражаючи себе на загрозу смерті, людина, разом з тим, усвідомлює свою здатність до свободи. З його точки зору індивід, який ніколи не ризикував життям, може визнаватися та мати права особи, проте він не досягає самоусвідомлення. За Гегелем, процес зіткнення зі смертю, ризику переривання існування, покликаний саме для ствердження буття і пов'язаний зі згадуваним вище становленням [19, с. 380 - 381].

У контексті права Гегель визначає особу як тотожну поняттю громадянин і протиставляє її «невільним» у античній традиції. Особа тут характеризується повною правоздатністю, а саме свободою послуговуватися самою собою та своєю власністю. Тут, звичайно ж, не враховується суб'єктивний вимір особистості. У цій сфері розмисли людини зводяться до питань «Що я маю?» та «Чим я можу володіти?». За допомогою дедукції Гегель виводить твердження про свободу людини із її власної природи. Реалізацію цієї свободи він вбачає найперше в контексті розгортання історії [15, с. 161 – 165].

Звернімося тепер до питання аспектів розуміння самостійності та самототожності, які були визначальними у добу Просвітництва. За цієї доби здатність до індивідуального самоствердження обов'язково мала включати у себе аспект колективного, спільного раціонального самоствердження. Тут ідеться про те, що особа стверджується не сама по собі, а як така є носієм розуму.

Саме за цієї доби однією з визначальних рис реалізованої людини стає, з одного боку, мужність, але, з іншого, - найголовніше, вміння користуватися передовсім розумом та відкидати ірраціональні чинники. Також важливу роль тут грає здатність до трансформування реальності. Головним критерієм, за якою особу визначають як розвинутість, є рівень її розумності. [47, с. 105 – 108]

Протиставляючи себе просвітницькому прагненню до колективізму, романтизм, на противагу цьому, утверджує суто індивідуалістичний вимір трактування самоствердження людини.

В основі критеріїв самоствердження у романтиків лежить поняття диференціації, тобто – відділення та протиставлення себе іншим особам. Головні людські здатності (в контексті цієї епохи) направлені на самоствердження себе незалежно від інших осіб. Варіативність поглядів романтиків йде від крайнього індивідуалізму до поміркованого. Індивідуальність як така, сама по собі, слугує тут мірилом цінності та джерелом самостановлення. Здатність до самоствердження є здатністю бути самим собою, зокрема приймати в собі речі ірраціонального порядку. Такі, наприклад, як тривога та індивідуальні процеси,

що розгортаються у душі людини. Досконала людина епохи романтизму – це людина-творець, що творить сама із себе. [47, с. 108 – 114]

Тепер перейдемо до контекстуалізації встановленої проблематики у працях мислителів-екзистенціалістів. Варто зазначити, що саме представники цього напрямку створили концепцію самоактуалізації людини.

Почнемо із розмислів К'єркегора щодо питань вибору, зусилля та сенсу. Для К'єркегора важливі лише формальні визначення тих понять, що він розглядає: свобода, особистість, вибір. Свобода, на його думку, це можливість реалізувати вибір «або-або». Одна з праць К'єркегора саме має назву «Або-або». В ній К'єркегор розглядає не зміст, який охоплюється поняттями «свобода» та «вибір», а виключно сам факт вибору, або, як зазначив філософ, «тільки дійсність акту вибору». Здійснивши вибір, душа залишається віч-на-віч сама з собою, стає усамітною від решти речей світу та споглядає Бога. [24, с.124-132]

Здатність особи до постійного здійснення усвідомленого й відповідального вибору означає її готовність до відстоювання власної гідності та унікальності. З проблемою вибору пов'язане й інше екзистенційне поняття – свобода. Не обравши добровільно та свідомо себе як суб'єкта, що має вище призначення, неможливо вступити у вільні відносини з Богом. І саме так К'єркегор представляв сенс людського існування – це вільне буття перед Богом. [23, с. 91-96]

Також важливим засадничим поняттям для К'єркегора є «становлення». Він далі стверджує, що самостановлення не є природнім процесом. Автор намагається подолати протиставлення окремого та загального, індивідуального та колективного у романтиків, і, таким чином, визначає самостановлення як таке, коли загальне стає в окремому і жодне з обох не відсувається убік.

Сам факт синтезу індивідуального та загального не дозволяє говорити про те, що людина усвідомлює своє Я. Для того щоб вона стала собою у повному сенсі цього слова, вона має усвідомити сенс цього синтезу. Самість тут трактується, як така, що перебуває у безкінечному процесі становлення. На перше місце тут виходить процес Розкривання власного Я – розмислам над своєю суттю, сумніви у самому собі. Цьому він далі протиставляє процес Замикання,

коли людина не зважаючи на саму себе, не мислячи самого себе, немов закриває себе ж і стає, таким чином, невольною. З цього виходить, що свобода виводиться з комунікації (з самим собою зокрема), а несвобода – із замкнутістю [19, с.384-385].

Карл Ясперс у своєму відомому «Вступі до філософії» та інших творах дає визначення межовій (граничній) ситуації. Він починає своє пояснення звертаючись до традицій стоїків. Зокрема говорить про те, що Епіктет називав серед витоків філософії усвідомлення власної слабкості та безсилля. Подібним чином він дає визначення межовій ситуації, як такій, перебуваючи в середині якої, ми усвідомлюємо те, що не можемо її змінити чи вийти з неї. Таким чином різниця між усвідомленою людиною та тою, яка просто існує, полягає у тому, чи усвідомлює вона власні межові ситуації. Такими ситуаціями є ситуації смерті, страждання, боротьби, поразки, кардинальних зовнішніх життєвих змін тощо. Також відмінність філософа від звичайної людини полягає у тому, чи намагається особа пізнати цю ситуацію і гідно її сприйняти та пережити, чи просто ховається від неї або удає, що її не існує.

Ще одним драматичним виміром свідомості, за Ясперсом, є розділення на суб'єкт та об'єкт. Він стверджує, що буття як таке неможливо редукувати ані до першого, ані до другого, проте воно натомість мусить бути цілісним, тотальним. [56, с. 18 – 27].

В контексті розгляду питання «що таке людина?» Ясперс виходить з того, що необхідно застосувати холізм – тобто такий підхід, який спрямований до цілісності. Він зазначає, що людину, з одного боку, можна вивчати як об'єкт, тобто в той спосіб, як це роблять природничі науки, а з іншого боку, таке опредметнення людини доступне будь-якій свідомості за самою її здатністю до опредметнення. Проте, разом з тим, людина являє собою екзистенцію свободи, яка не є та не може бути доступною для зовнішнього вивчення. Коли людина усвідомлює себе як вільну істоту, вона виявляє, що дана собі у своїй свободі трансценденцією. Саме трансцендентний вимір і дозволяє застосування

холістичного підходу. Під таким трансцендентним виміром він має на увазі Бога. [56, с. 57 – 105]

Тепер перейдемо до проблеми самоформування за Ясперсом. Він визначає самоформування як процес, що є розгорнутим у часі. Самоформування особи супроводжується активною дією, яка щодо цього має матеріальну передумову в певній ситуації зовні.

Карл Ясперс наголошує на тому, що при дослідженні самоформування необхідно враховувати історичний розвиток окремої людини, яка власне і здійснює це самоформування. Тобто співставляти те, якою вона була раніше, якою є зараз і якою прагне бути, здійснюючи для цього окремі вольові акти, які також розгортаються в часі. Під час цього процесу людина поступово стає тим, ким вона є [19, с. 98– 99].

Також Ясперс вказує на те, що процес самоформування може бути різних типів. Це залежить від того, які саме настанови лежать у його основі. До таких настанов можуть входити: чуттєві насолоди, естетична настанова, дисциплінарна настанова тощо.

Далі в контексті цього питання Ясперс протиставляє два поняття: самодисципліна та псевдо-дисципліна. Псевдо-дисципліна є за своєю суттю формальною, позбавленою творчості, діяльність в її межах примітивізують та шкодять особистості.

У підсумку Ясперс трактує самоформування як процес самовитворення, як синтезування об'єктивного та суб'єктивного, даностей, що існують тут і зараз та бажань особистості. [19, с. 106 – 108]

Досліджуючи ціннісний вимір проявів особистості Ясперс розділяє найвищі цінності, від яких залежить самостановлення людини, наприклад, пов'язаних із запитанням про кінцеву мету (*telos* Аристотеля) і відносні, формалізовані, опредметнені цінності, що належать простору буденного життя.

Ситуація людини полягає у тому, що існує суперечність між вимірами цінностей та об'єктивною дійсністю. Мислитель тут виводить антиномію цінності та діяльності, яку визначає як те, що окремі цінності переходять зі стану

актуальності в стан дійсного лише і виключно за допомогою тих засобів та умов, які самі є негативно-ціннісними [19, с. 214 – 222].

Тепер розглянемо трактування поняття Я у філософа Левінаса. В контексті розмислів філософа Я має індивідуальну цінність, але не таку яку можна описати формально, як, наприклад, цінність предмета. Цінність самості та індивідуальності трактується тим, що вона є здатною буквально жити та існувати, досвідчувати та просто відчувати себе у світі. Левінас говорить про те, що особа спочатку лише проживає у світі, а згодом намагається пізнати його.

Для Левінаса психічне життя індивіда є самим по собі способом бути у світі. Таким чином приватний інтимний вимір існування суб'єкта стає можливо відділити від загального історичного процесу, оскільки усередині своєї свідомості індивід може виходити поза цей історичний процес. [4, с. 154 – 156]

Левінас також вводить поняття «іпостасі» як певного перед-суб'єктивного ядра самого суб'єкта. Далі він протиставляє цьому певний тип етичної суб'єктивності, що вступає в комунікацію з інакшістю. Остання не є сталою і може втратитись суб'єктом, який таким чином повертається на рівень існування як іпостась. І вона виступає тут як проміжний етап у досягненні суб'єктивності, що є здатною до комунікації з інакшістю [4, с. 196 – 1197].

Насамкінець розглянемо питання самоствердження у розрізі теології та трансцендентного. Для цього ми звернемось до розмислів Пауля Тілліха.

Тілліх наполягає на приматі Буття над Я, яке, в свою чергу, здатне до самоствердження у цьому бутті. Він також вважає, що будь-яке прагнення до самостановлення має у собі релігійний мотив. Я несвідомо прагне до співучасті в такій основі буття, що є подібним до ототожнення. Суб'єкт у процесі самостановлення має стверджувати себе у своєму незнищенному вимірі буття (безсмертна душа). Проте буття, за Тілліхом, включає в себе також небуття, але останнє не переважає у ньому [47, с. 141 – 162].

1.2. Сучасна культура самовизначення як проблема особи

Поняття суб'єкта в філософії та психології

Категорія «суб'єкт» у своєму історичному контексті походить з філософії. Ця категорія здатна описати якості активності особи, визначити її місце і спосіб буття у світі. Суб'єкт характеризується здатністю до практичної дії, самодетермінації, самостановлення та розвитку. Використання категорії суб'єкта в психології сприяло розгляду людини у новому ракурсі: в єдності її природного, соціального та розумового вимірів.

Загалом розрізняють похідне від філософського трактування суб'єкта, що пов'язується з активністю, самодіяльністю, саморозвитком, самодетермінацією, і спеціальне – диференціальне, коли поняття суб'єкт використовується для розкриття якісної визначеності тих відносин, в які включений суб'єкт (специфіка морального суб'єкта, суб'єкта психічної діяльності, суб'єкта спілкування, діяльності, пізнання).

Психологічна операціоналізація поняття «суб'єкт» викликає певні труднощі у зв'язку з постановкою наступних проблем: завжди чи лише за певних умов особистість є суб'єктом? Наскільки поняття, що стосується і суспільства загалом, і до групи, може застосовуватися до особистості і які якості особистості воно тоді утворює [1, с. 39].

Нині також існує концепція децентрованого суб'єкта – це одна із найвпливовіших на сьогодні моделей опису людини як «дивіда» - фрагментованої, скаліченої, внутрішньо розділеної та такої, що втратила будь-яку самоцінність та разом з нею цілісність особи. Таке уявлення має свої витoki в ідеях структуралізму. «Дивід» тут протиставляється «індивіду» – атомарній та автономній, проте неподільній у своїй свідомості особі [14, с. 76 – 77].

Саме поняття особистості нині ставиться під питання. У сферах соціальних та в межах окремих гуманітарних наук часом користуються поняттям ідентичності, але не як особистісного самототожного виміру, а як соціального

конструкту. Такий підхід посприяв тому, що тепер аналіз особистості зводиться лише до трактування окремих, часто уявних, соціальних ролей.

Тепер спробуємо розглянути проблему суб'єкта з позиції рівнів комунікації К. Ясперса. Філософ поділяє типи комунікації на чотири рівні від найбільш примітивного до вищого, яким він називає екзистенційну комунікацію. В цьому контексті ми можемо виокремити суб'єкт комунікації як проявлення того, хто бере у ній безпосередню участь, як перебування в певній ситуації комунікації. Рівень тут можна трактувати як місце існування певного типу суб'єкта, коли тип комунікації співставляється з типом представника цієї комунікації.

Отож на Першому рівні виникає так званий наївний тип комунікації, коли Я того, хто комунікує, розчинене в світі. Він діє і робить те, що роблять інші, тут відбувається ототожнення всіх з усіма. Відсутнє усвідомлення особою своєї самості.

Наступний рівень – це рівень розсудковості. Тут я протиставляє себе світу та іншим. Свідомість вже не перебуває в ототожненні з усіма, вона стає здатною до виокремлення предметів та розуміння певних закономірностей. Особи на цьому рівні представлені як атоми Я. Сама комунікація відбувається за схемою: практики, цілі, засоби. Спільності в контексті цієї комунікації базуються на утилітарних цілях, що мають безособовий характер. Хоча Я набуває тут самостійності, проте воно може бути легко замінене іншим Я. Особа тут ставиться до інших, як до речей, оскільки інші також виступають як взаємозамінні. Іншого тут не визнаючи за рівного у достоїнстві, прагнуть до впливу на нього як впливу на об'єкт, певного підкорення. Цілі такого впливу не розкриваються. На цьому рівні є неможливим особистісне ставлення, адже Інший, як було зазначено, трактується як річ.

Третій рівень – це рівень раціональності. Ясперс говорить про те, що без рацію Я не може стати самим собою. На цьому рівні особа здатна опанувати ідеї. Я стає цілістю як ідея і ця цілісність направляється не за допомогою утилітарних цілей, а через включення та взаємозв'язок в межах сенсу, через який

суб'єкт здатен розширити себе до масштабів цілого світу. Ідеї тут існують в суб'єктах, і спільності в цих ідеях породжують такі практики, як сім'я, держава, університет та професія. [55, с. 98 - 127]

Перший рівень Ясперс визначає суто як відчуття вітальності. Другий можна назвати рівнем утилітарних цілей, а третій – це рівень раціональних ідей. Відповідно до цього відрізняються між собою і представники вказаних рівнів комунікації. В першому випадку такого представника можна визначити як дивід, на другому рівні – це індивід, а на третьому – особа.

Тепер розглянемо окремі практики, що традиційно застосовувались для самоспостережень та самопізнання серед різних філософських напрямків.

Філософські практики саморефлексії та самоактуалізації

Спочатку звернемося до праці П'єра Адо «Що таке Антична філософія?», де він виокремлює головні духовні практики античних мислителів. Починаючи із досократиків, згадаємо *практику щоденного пригадування життя*, якою користувалися піфагорійці. Вона полягає у тому, що кожного ранку та вечора необхідно згадувати все, що з тобою сталося за минулу добу та дні. Така практика дозволяє надати самому собі звіт про вчинені дії та, разом з тим, проаналізувати чи були вони свідомими, чи суб'єкт керувався зовнішніми чинниками.

Наступна практика – це *прагнення до стану рівноваги душі*. Цього стану, за твердженнями стоїків можна досягнути тоді коли власні дії стануть відповідними тому, на що особа насправді здатна повпливати.

Також виділяють практики, що є спорідненими із практиками для тіла. Зокрема йдеться про *аскезу та культуру гімнастики*. Аскеза пов'язана із дисциплінуванням тіла для того, аби в подальшому зосередитися на розумі. Вона може торкатися питання відмови від чуттєвих задоволень, або включати в себе загартування тіла до холоду та подібних випробовувань.

Наступною практикою є *роздуми про смерть* та власну скінченність. Розмисли про смерть також дозволяють сконцентруватися на питаннях розуму, адже в ситуації смерті душа має відділитися від тіла.

Також цікавою є *практика концентрації на теперішньому* у стоїків. Оскільки стоїки стверджували, що необхідно розділити усі сфери своєї діяльності на такі, на які ми можемо повпливати, на які ми не здатні вплинути та на такі, які ми здатні вплинути частково, вказана практика концентрації виводить нас в простір абсолютного контролю. Адже Я у своєму теперішньому, відділеному від інших часових вимірів, здатне відчуті повну відповідальність за себе.

Також стоїки, зокрема Зенон, практикували *аналіз сновидінь*, як один зі способів самопізнання та рефлексії власних минулих дій [3, с. 235 – 266].

Корисною практикою діалогу із самим собою є *ведення філософського щоденника*. Вважається, що остаточно це метод сформувався в традиції християнства. На противагу описаному вище методу перебування у теперішньому, щоденник дозволяє зафіксувати власне життя саме в історичному контексті, продемонструвати його розгортання у часі. З іншого ж боку ведення записів самоспостережень є справою приватною й зверненою на себе – дозволяє створити, а згодом проаналізувати власну біографію. Серед найвідоміших прикладів можна привести «щоденники» Августина та Руссо [44, с. 93 – 102].

Далі перейдемо до *практики активної саморефлексії* Карла Ясперса. Насамперед він протиставляє її іншому типу рефлексії, а саме – споглядальній саморефлексії. Він визначає останню як пасивну, залежну від часу та ситуації, схематичну самооцінку. У такій хибній практиці, на думку мислителя, відбувається підміна прагнення до самості певним уявленням про цю самість. Мислення тут є операціональним і розгортається згідно наперед сформульованих у соціумі засад та правил. Тобто таких, що не виведені особисто. Уявлення про власне Я тут стилізується до такого, яке приносить певне самозаспокоєння і, таким чином, примітивізується. Натомість активна саморефлексія націлена на самість як таке Я, що ніколи не є сталим, а постійно перебуває у процесі

становлення. Під час активної саморефлексії людина не оцінює себе як певний об'єкт, а є також своїм власним творцем. Таким чином, він підсумовує, що пізнання самого себе є нескінченним процесом. [19, с. 93 – 94, 393]

Тепер коротко опишемо цю практику. Саморефлексія у Ясперса є чимось подібним до згадуваних вище практик піфагорійців. Суто технічній бік полягає в тому, щоб регулярно згадувати та уявляти те, що ти робив, про що думав та як чинив впродовж дня. Однак тут не просто аналізується власна діяльність, а робиться свідомим самоконтроль та прикладаються зусилля до утримання його протягом всієї доби. Аналізування власних вчинків тут також не є суто схематичним, Ясперс стверджує, що необхідно застосовувати трансцендувальне осмислення – орієнтоване на незалежні від простору та часу речі вічні ідеї. Завершальною частиною практики є розмисли про те, як я маю чинити тут і тепер. Таким чином згадування прожитого перетворюється на тло, на якому можна виокремити завдання теперішнього часу. Разом з тим тут є важливим також постійно піддавати самого себе сумніву. [56, с. 108 – 112]

Наступним розглянемо метод, що є похідним від доробку філософів-феноменологів – *метод феноменологічного самоспостереження*, або (частіше вживане) – інтроспекції. Інтроспекція – це процес глибинного дослідження та опізнання людиною актів власної свідомісної активності: конкретних думок, образних вимірів, емоцій, переживань, мисленневих актів як засобів розумової діяльності, що структурують людську свідомість. Саме тому вказаний вище метод також називають спеціальним феноменологічним самоспостереженням.

Історично, як окремий напрямок практик, інтроспекція обґрунтовувалась в деяких працях Рене Декарта, який наголошував на безпосередньому характері пізнання особистих душевних процесів. Згодом вже Джон Локк виокремлює два типи досвіду людини, а саме: внутрішній, що пов'язаний з людським розумом, і зовнішній, що орієнтується на світ феноменів.

Далі, розглядаючи питання, як суто філософські методи стають інструментами, застосовними в науках, згадаємо, що Вільгельм Вундт вперше поєднує інтроспекцію з методиками лабораторних та апаратних досліджень.

Таким чином вона стає основним методом вивчення станів психіки та наповнення свідомості особи в межах експериментальної психології кінця XIX століття, яка за тієї доби тільки починала зароджуватись. Але не зважаючи на це, згодом, на початку XX століття, завдяки стрімким змінам в психології як науці, відбулось переосмислення того, що є об'єктом та предметом досліджень. Виникають нові школи і деякі з них (наприклад, біхевіоризм) визначали інтроспекцію як суб'єктивний, ідеалістичний та ненауковий метод.

Тим не менш, вказаний вище метод й надалі періодично використовувався у дослідженнях психологів у якості методик самоспостереження, рефлексивного аналізу та інших прийомів вивчення свідомості та внутрішніх психічних процесів особи. [39, с. 23 – 37]

1.2.1. Психологічна допомога в культурі самовизначення. Підходи

Історично, в контексті хронології психологічної науки проблематика самовизначення пов'язується насамперед із доробками філософа та психолога Александра Пфендера, який був одним із перших на початку XX ст. хто прагнув запровадження феноменологічного методу в психологію. Він стверджує, що існує вільне незалежне волевиявлення або самовизначення, а далі зазначає, що внутрішні імпульси або зовнішні впливи можуть давати лише підстави для такого волевиявлення. Проте цей акт вимагає погодження із внутрішнім Я конкретної поведінки, що може виникнути з таких підстав. Якщо ж людина сприймає власні дії як такі, що породжуються з джерел, які не тотожні внутрішньому Я, або як такі, що ним не схвалюються, то в цьому випадку ми можемо констатувати відсутність самовизначення. Отже, А. Пфендер вказував на сутнісну феноменальну особливість самовизначальних дій – відчуття зв'язку зі внутрішнім Я [48, с. 105].

В межах парадигми дуалізму до початку минулого століття виокремлюються два типи дій та спонукальних процесів людини:

1) спонукання, що походять від тілесних афектів та впливів ззовні. Така діяльність трактується як сукупність дій, що спираються на інстинкти та засвоєні автоматично звички;

2) самовизначені дії та спонукання, що породжуються внутрішнім Я. Вони є пов'язаними із переживанням свободи. Тут також обов'язково має бути присутнє внутрішнє обговорення.

Кожному типу дій відповідає окремий метод дослідження: спостереження та природничо-науковий експеримент застосовуються до «нижчих» – афективних дій та спонукань, самоспостереження та феноменологічний аналіз – до вищих. [35, с. 421]

В контексті гострої проблеми самовизначення особа постає перед вибором: або брати пасивну участь у причинно-наслідкових натуральних зв'язках, або прагнути до подолання таких зв'язків.

Еріх Фромм констатує фундаментальну двоїстість людини, яка повинна існувати на межі двох вимірів: природного та людського, і власними силами стверджувати підстави для свого життя, адже вона не має тих підстав, які є у всіх інших живих істот. Власне кажучи, у тому, якою мірою людина самовизначається стосовно цієї дихотомії, також знаходить свій прояв особистісного в особистості – особистісний потенціал [51, с. 101 - 140].

Визначаючи особливості ситуації людини, Фромм протиставляє їй умови існування тварини. Хоча тварини живуть у рамках жорстокої боротьби за виживання, вони, з іншого боку, перебувають у гармонії із природою. Дії тварин у тих чи інших ситуаціях задаються механізмами спадкових інстинктів. У тварини немає самосвідомості, вона не здатна мислити власний сенс життя, здійснювати саморефлексію, міркувати про блага та недостойне, справедливе тощо. Буття тварини завжди у тотальній залежності буття природи і неможливе у трансценденції до неї.

Людина ніколи не є вільною у двоїстості свого існування: вона не може бути вільною ані від своєї тілесності, ані від розуму. На відміну від інстинкту, розум не природньо детермінований механізм, у його основі лежать інші

принципи ніж наперед встановлені інстинктивні реакції. Раціональність поведінки може трансформуватися відповідно до різних ситуацій. Проте розум породжує суперечності, які мають також негативний бік.

Для пояснення понять психічних механізмів та законів Е. Фромм запроваджує поняття статичної та динамічної адаптації.

Статична адаптація не призводить до зміни характеру (появи якихось нових прагнень), а породжує нові звичаї та звички.

Динамічна адаптація є таким пристосуванням особи до зовнішніх умов, яке породжує нові прагнення, нові риси його особистості. Наприклад, у слухняної дитини, яка боїться власного батька і не наважується йти супроти його волі, можуть виникнути ворожі почуття до батька або навіть бунт проти життя як такого.

Становлення суб'єкта у Фромма – це поява певних нових прагнень чи потреб, тобто – динамічна адаптація [52, с. 94 - 99].

Також важливо згадати про працю «Мати чи Бути?», де Фромм виокремлює два фундаментальних модули буття суб'єкта: власне буття та володіння. Переважання одного з яких визначає розбіжності у індивідуальних характерах особистостей та типах соціального характеру.

На думку мислителя, ці дві життєві орієнтації не можна розглядати відчужено від життєвого досвіду людини. У зв'язку з цим він пропонує дослідити суть цих орієнтацій через приклади їхнього прояву у виділених ним сферах життєдіяльності, а також психічних явищ: влади, віри, навчання, читання, спілкування, пізнання, кохання, згадування тощо.

При цьому в процесі дослідження робіт Е. Фромма іноді складається хибне враження про те, що він дотримувався думки про негативну сутність «володіння» та позитивну суть «буття». Однак це не так. На відміну від М.Екхарта та К.Маркса, внесок яких у розробку понять «буття» та «володіння» Фромм оцінює надзвичайно високо, він виводить поняття «екзистенційного володіння», що визначається як раціонально-обумовлене прагнення самозбереження і не суперечить природі буття існування [64, с. 98].

Критерії та проблеми самоактуалізації в контексті основних напрямків психології

Як ми вже згадували раніше концепція самоактуалізації бере свій початок у філософії екзистенціалізму. Двома класичними напрямками психології, які спираються на вказану ідею є гуманістична психологія та звичайно ж екзистенціальна. Саме в межах цих двох шкіл було переглянуто питання, щодо трактування поняття психічного здоров'я. Воно тепер не визначається негативно, тобто як відсутність певного захворювання, а стає засобом самоусвідомлення та відкриття для особистості самої себе. Психічна реальність стає простором виявлення власних прагнень, розкриття своїх потенційних можливостей та реалізації свободи [41].

Почнемо свій аналіз із представників гуманістичної психології. Для початку розглянемо підходи її представника Абрахама Маслоу. Проте спершу звернемось до його ідейних засад та антропологічних тверджень. Уявлення Маслоу про антропологію людини, було подібним до бачення людської істоти Руссо. Маслоу трактував її як природно добру, таку яка містить у собі різноманітні достоїнства та нерозкриті якості і має бути творцем своєї власної долі. Проте потенціал людини стає прихованим через присутність зовнішнього примусу в суспільстві. Таким чином, ми можемо виділити наступну засадничі тезу бачення психологом суспільного устрою: для нього свобода постає як завдання виховання і вона не є сумісною із примусом. . [32]

Тепер перейдемо безпосередньо до питання самоактуалізації. Для початку окреслимо ті перепони на шляху людини до самоактуалізації, які виокремлював психолог. Найперше – це внутрішній супротив самозростанню, який полягає у відчутті страху. За Маслоу – це явище страху породжене зовнішніми впливами. Він стверджує, що суспільство тисне на особу і, таким чином, сповільнює просування її до самоствердження. Однією з причин появи такого страху він також називає культуру матеріалізму.

Наступним дуже важливим для нас концептом, у розрізі встановлених наукових завдань, є поняття «десакралізації» у Маслоу. Він називає

десакралізацію також як одну із перепон на шляху до самоактуалізації особистості. Під цим терміном він має на увазі розчарування авторитетах. Для нього, це в першу чергу стосується підлітків та молодих людей. Проте десакралізація також може зберігатися протягом всього життя. Причиною цього явища він називає усвідомлення юною людиною різниці між вчинками дорослих та тими твердженнями які вони постулюють – невідповідність вчинків твердженням.

Серед способів подолання цього негативного явища Маслоу виокремлює два найголовніших. Перший полягає у спробах відновлення цінностей. Сюди належать всі способи філософування та розмислів з точки зору цінностей, утвердження нових цінностей, звернення до традиції, середньовічної філософії тощо. Та другий – це погляд на себе з точки зору вічності. Адже, за Маслоу, людина у своєму буденному житті застрягає в іманентному й тому не мислить себе з позиції трансцендентного [8].

У творі «Мотивація та особистість» автор описує окремі характеристики психології самоактуалізованих людей. Зокрема він звертає увагу на те, що такі люди здатні сприймати реальність адекватно, знаходяться у злагоді з собою та іншими людьми, здатні бути природними, можуть реалізовуватись у служінні, є незалежними від домінуючої культури, мають вольові якості, здатні дивитись на світ у новий спосіб, мають моральні принципи і розуміють контекст їх застосування, мають творчі здібності тощо [31, с. 237].

Далі ми розглянемо ідеї автора феноменологічного напрямку в межах концепту самоактуалізації, а саме праці Карла Роджерса. Для нього Самоактуалізація в першу чергу полягає в тому, що має відбутись реалізація захованого в особистості потенціалу. Феноменологічний підхід Роджерса полягає у тому, що тут самоактуалізація не є кінечним процесом, тобто її фактично неможливо досягти, вона трактується як становлення.

Звертаючись до проблематики самототожності та розмірковуючи над тим, як людина, перебуваючи в різних ситуаціях залишається сама собою, він розробляє теорію Я-концепції. Під цим терміном маються на увазі певні

суб'єктивні уявлення особи про саму себе, про власні цінності та пов'язані з ними уявлення про реальність. Тобто йдеться про те, що істинно реальним для суб'єкта постає лише те, що існує в межах його суб'єктивного досвіду [34].

Оскільки самоактуалізація є становленням і розгортається у часі, то для Роджерса стає важливою проблематика впливу на особу в дитячому віці. Він переконаний, що позитивні підкріплення, емпатія, любов батьків та повноцінний розвиток у дитинстві слугують запорукою відсутності проблем психічного характеру та самоактуалізації дорослого.

Звертаючись до проблематики визначення самоактуалізованої особи зазначимо, що для визначення людей які досягли особистісного розвитку і змогли реалізувати свої таланти та здібності Роджерс застосовує термін «особи, які повноцінно функціонують». Далі він виділяє їх засадничі якості особистості. Сюди входять: відкритість власній емоційній сфері та самозаглиблення, усвідомлене проживання кожної миті своєї екзистенції, довіра до своєї суті, коли суб'єкт є сам для себе центром прийняття рішень, і не орієнтований на зовнішні фактори. Також він виділяє здатність до творчості, відчуття і проживання свободи та усвідомлення відповідальності за власні дії. [71, с. 148-163]

Якщо для Маслоу, як ми зазначали, імпліцитною рисою людини є її доброта і свобода, то для Віктора Франкла – засновника екзистенційного аналізу, вродженим є прагнення до Сенсу. Для нього самостановлення є пошуком та реалізацією власного сенсу життя особи [63, с. 125 – 143].

Відсутність або різка втрата набутого сенсу спричиняють відчуття фрустрації – глибинного розчарування. Автор називає такий стан «екзистенційний вакуум». За Франклом, життя, наповнене сенсом можливо досягти залучаючи сюди ціннісний вимір. До таких цінностей автор відносить творчість, відчуття та міжособистісні відносини. Людина може вважатись самостійною в тому випадку, коли керується у своєму житті саме власним встановленим сенсом. Трактуючи поняття сенсу, він наголошує на тому, що його не можливо встановити вольовим зусиллям, а необхідно віднаходити. Сенс тут – надособистісний, не прив'язаний до світу минулого. Таким чином,

самостановлення, за Франклом, це також пошук. Віднайшовши сенс свого існування ти віднаходиш сам себе, і, відповідно, реалізуючи власні сенси людина сама може називатись реалізованою. Самоактуалізація трактується тут не як ціль, а саме як результат втілення сенсу. [50, с. 65 – 110], [50, с. 289 – 296]

Вітчизняний дослідник І. Бех, проблематизуючи питання самореалізації, наголошує на тому, що їй має передувати самоактуалізація, яка формує та стверджує внутрішні принципи свідомості людини. Саме в процесі самоактуалізації у особистості формується бачення власної життєвої місії. І вже згодом відбувається планування та реалізація в контексті само-реалізації. Таким чином, ми можемо побачити, що і тут самоактуалізація на має цільової мети, а швидше виступає засобом [7].

Як вже було зазначено на початку цього пункту, гіпотетичне припущення про трансформацію процесів зовнішньої діяльності у психічні процеси особи набуло популярності у середині минулого століття. На цьому твердженні також базується біхевіоризм – напрямок психології, що вивчає поведінку та реакції реципієнтів.

Саме тому у рамках біхевіоризму і об'єкт, і предмет вивчення психології – це саме діяльність особи, а психіка тут постає як похідний результат окремих форм та процедур такої діяльності. Таким чином до форм, механізмів та результатів діяльності людини стали відносити стани свідомості, перцепцію, бажання, емоційний вимір, сукупність пізнавальних процесів, судження та умозаключення, рішення й подібні ефекти психіки.

Функцією розумових процесів стає психічне віддзеркалення феноменального світу, а особа стає лише пасивним «приймачем» сигналів з оточення.

Таким чином розумова діяльність поступово перетворюється на деріват – похідний вимір діяльності суто у зовнішньому світі [73, с. 64 – 69].

Також для кращої репрезентації головних напрямків та підходів до проблеми самовизначення в контексті психології звернемо свою увагу на концепцію «локусу контролю» Джуліана Роттера.

Локус контролю (locus of control) — це особистісна детермінанта, що визначає самостійне трактування людиною того, до якого ступеню підкріплення визначається її власними діями та рішеннями (інтернальний локус), або у іншому випадку ці процеси є контрольованими зовнішніми факторами – екстернальний локус контролю.

На думку дослідника, процеси підкріплення не здатні одразу перетворюватись на типові поведінкові зразки, проте процес формування цієї поведінки відбувається у зв'язку зі здатністю суб'єкта усвідомлювати казуальний зв'язок між власними діями і новими підкріпленнями.

Люди загалом прагнуть та прикладають зусилля до досягнення власних життєвих цілей оскільки передбачають або принаймні очікують того, що їх діяльність призведе до успіху. Особи, що схиляються або цілковито упевнені в тому, що вони особисто здатні керувати воїм життям мають інтернальний локус контролю, і у більшості ситуації схильні поводитись зовсім інакше, ніж особи, що мають екстернальний локус. Останні часто переконані у тому, що є залежними від певних зовнішніх життєвих факторів, таких як: випадок, везіння, тиск інших осіб, наділених владою, або в іншому випадку, навпаки – їх протекція.

Серед головних засобів, створених Роттером у вивченні та визначенні типу такого локусу самовладання є розробка під назвою Internal-External Control Scale. Це шкала, яка є похідною від тестів із судженнями, що демонструє рівень усвідомлення людиною зв'язку між особистою дією та її наслідком у зовнішній дійсності. Шкала зазвичай складається із двадцяти дев'яти пар суджень. Серед усіх цих пар реципієнт обирає таке, яке суб'єктивно для себе визначає як правильне.

Особи що демонструють високу здатність до самоконтролю, іншими словами – мають внутрішній локус контролю, у більшості випадків є упевненими, що джерелом володіння собою є вони самі і, що вони несуть особисту відповідальність у ситуаціях зовнішнього світу.

Люди із зовнішнім локусом самовладання, що демонструють (за тестуванням та аналізом поведінки) переважання впливу на життя зовнішніх чинників, переконані в тому, що їх зовнішня діяльність керується окремими абстрактними зовнішніми силами як, наприклад, випадковість, нещастя чи поведінка інших людей [73, с. 72-90].

Висновки до Розділу I

Дослідивши становлення проблематики самовизначення особи в контексті філософських та психологічних практик західної культури, ми можемо дійти таких висновків:

1) Питання самореалізації є питанням про свободу. Як ми мали змогу продемонструвати, уявлення окремих мислителів про самостійну особу та її визначення залежить від тієї онтологічної картини світу, на яку вони посилаються. Як нами було уже згадано на початку цього дослідження, філософська думка кожного з мислителів проблематизується питанням свободи волі та її меж реалізації в контексті людського існування. Ми можемо стверджувати, що більшість із них визнають наявність свободи волі та стверджують можливість до самореалізації та самоактуалізації людини саме завдяки цій здатності.

2) Проте кожен з них по різному трактує межі цієї реалізації свободи. Так ми побачили що в контексті екзистенціалізму свобода становлення особистості мислиться найчастіше в категоріях приватності та внутрішнього його життя особи. На противагу цьому мислителі античності звертали також увагу на питання громадянського обов'язку та самореалізації людини у політичному житті. Таким чином, виміри самостійності визначаються тим, як мислиться свобода.

Ми також маємо змогу дійти висновку у тому, що практики допомоги у самовизначенні, які застосовуються у західній культурі зберігають певну

спадкоємність та розвиваються в межах історичного процесу. Наприклад концепція самоактуалізації в екзистенціалізмі має джерела, ще у Аристотелівській проблематиці потенційного і актуального та питанні про цільову причину. Беручи за засновок наявність у людини свободи волі стає можливим створення практик для виведення Себе, свого Я, своїх окремих частин свідомості із простору потенційного в простір актуального. Також будучи за своєю природою вільною, людина здатна встановлювати цілі не лише для предметів, а й для самої себе і бути власною цільовою причиною.

В контексті визначення ролі та місця психології як засобу допомоги у самовизначенні ми можемо виокремити дві засадничі тенденції у формулюванні підходів головних шкіл, а саме: редуccionізм та холізм.

В першому випадку такі підходи (біхевіоризм, спостереження, експерименти) тяжіють до формалізації та не вивчають людину поза її предметним виміром. Він будується на методологічній основі прикладних природничих наук.

«Холістичним» ми можемо назвати підхід, який враховує усі аспекти людського існування і, як ми мали змогу побачити вище тяжіє до практик, що походять з філософії як вчення про головні засади та всеохоплюючі принципи.

Також ми можемо зазначити головну відмінність між філософськими та суто психологічними практиками саморефлексії. У першому випадку суб'єкт оцінює та трактує свої дії з позиції філософа, тобто відштовхується від універсальних ідей і, таким чином, долає залежність від простору та часу як умов свого буття. Практики ж психології частіше ґрунтуються на окремих концепціях та є ефективнішими при вирішенні прикладних завдань. Окремі напрямки психології, в тому випадку коли вона не користуються засобами філософії, не спроможні до пізнання людини як цілості.

РОЗДІЛ 2. Ситуація підліткового віку в культурі самовизначення

2.1. Проблема підлітковості в контексті психології

В цьому розділі ми розкриємо питання трактування суб'єкта, на якого орієнтований наш проект. Ми досліджуватимемо специфіку ситуації підлітка, як особи, що стоїть перед проблемою самовизначення. Людина підліткового віку розглядатиметься тут в таких контекстах: як особа, як учасник навчально-виховного процесу та як об'єкт дослідження соціології – покоління людей підліткового віку. Такий підхід дозволить нам описати специфіку проблем та викликів, що постають перед людиною в ситуації кризи та визначити цільову аудиторію проекту.

Ми обирали авторів, які досліджували проблему підлітковості з точки зору того, як їх праці відображають головні підходи до трактування кризи перехідного віку. Встановлені ними головні характеристики перебігу кризи дозволять нам підібрати ефективні методи допомоги в межах нашого проекту. Тут ми виокремимо універсальні, незалежні від контексту проблеми, що виникають в період перехідного віку.

Першим хто перетворив на наукове поняття словосполучення «підлітковий вік» був американський дослідник Стенлі Холл. У своїх творах він порівнював ступені розвитку індивіда зі стадіями розвитку людства, як популяції. Холл стверджував, що поведінка підлітка є біологічно детермінованою і провідну роль у цьому процесі відіграє статеве дозрівання.

Визначальною рисою підліткового віку він вважав наявність крайніх емоційних станів. Для того щоб краще описати свої твердження він запозичив у романтиків метафору бурі та натиску. Холл описував типовий емоційний стан підлітка як регулярні коливання настрою в межах крайнощів: від екзальтованого піднесеного настрою – до цілковитої апатії, та від експресивності до депресивних станів.

Спираючись на теорію Дарвіна, він стверджував, що природа підліткової кризи має біологічну основу і відбувається незалежно від будь яких соціальних

та культурних факторів. Таким чином можна зробити декілька висновків. По-перше, дослідник вважає що підліткової кризи, за фактом її природності, неможливо уникнути і, по-друге, вона відбувається незалежно від впливу оточення та соціального середовища [33, с. 386-390].

Ще одним представником біологічної теорії підліткового віку є філософ Карл Гроос. У своїх працях він поєднував методи природничих наук та теорії психоаналізу. Гроос одним із перших означив підлітковість саме як перехідний період у становленні людини.

Досліджуючи процес дорослішання, він зазначав, що на етапі досягнення підліткового віку індивід, умовно, «деградує» в контексті своєї еволюції і повертається на попередній етап. Він наводив приклад того як діти передпубертатного віку здебільшого керуються сформованими звичками, а особа підліткового віку починає знову повертатись до інстинктів. Головним серед них він називає статевий потяг, який потім трансформується у більш адекватні форми. Гроос виділяє чотири таких, трансформованих зі статевого, інстинктів:

1) *потяг до зближення*. Він пов'язаний із виникненням мрійливості у підлітків та прагненням спілкування;

2) *прагнення замкненості*. Він перебуває у конфлікті з першим і сприяє виникненню різких змін емоційного стану;

3) *бажання самоствердитися*, якому він приписує як біологічну так і соціальну природу;

4) *потяг до боротьби*, який розкривається у конфліктності. [10],[66]

Також Гроос є автором теорії ігор, яку він винайшов завдяки впливу ідей психоаналізу. Докладніше ми її розглянемо у наступному пункті (2.2.).

Далі ми переходимо до розгляду головних ідей дослідників, які у своїх працях спиралися на культурно соціальні фактори при дослідженні підліткового періоду.

Спочатку звернемося до представника цілісного підходу в контексті питань підлітковості – Еріха Штерна. Досліджуючи структуру особистості він

визначав підлітковий період, як першу зустріч із зовнішнім світом. Оскільки, як він стверджує, у допубертатиний період психіка дитини здебільшого майже не протиставляє себе оточуючому світу. Саме у підлітковий період вперше з'являється напруга між Індивідом та зовнішнім світом. І, для того аби подолати цей конфлікт, підлітку, як стверджує Штерн, необхідно заглибитись у самого себе. Йому необхідно намагатися зрозуміти та усвідомити ті процеси, які відбуваються в середині, свої власні емоції. Тобто спробувати відкрити самого себе.

У цьому процесі самопізнання Штерн виділяє декілька стадій:

1) *стадія самоспостереження*. Тут індивід вперше намагається познайомитись зі своїм внутрішнім світом;

2) *стадія самооцінки власних сил та можливостей*.

3) *період самоформування*. Він характеризується тим, що особа набуває здатності до постановки цілей та прорахунку їх майбутнього розвитку.

4) *самозображення*. Стадія, під час якої особа починає мислити себе як цілісну особистість.

Штерн також зазначає, що особливості протікання підліткового періоду залежать також від конкретних умов соціального середовища, в якому перебуває індивід. Проте з іншого боку перехідний період має певні свої універсальні особливості, які проявляються незалежно від соціального оточення. Так, він говорить про те, що у підлітковому віці люди, зазвичай, починають більше цікавитися окремими сферами реальності. Їх частіше починає цікавити соціальна сфера життя, вони, часто інстинктивно, намагаються копіювати дорослих, починають цікавитися естетикою, намагаються спробувати себе у різних сферах та відчувають прагнення до незалежності. [54, с. 40-96]

Тепер звернемось до ідей автора концепції молоді Зигфріда Бернфельда. Його дослідження здебільшого базувались на емпіричних методиках, які він практикував під час роботи з групами молоді.

Важливою є його теза про те, що існує залежність часового діапазону тривання молодості від культурного та соціального контексту. За Бернфельдом

саме культура спровокувала фундаментальних розкол між фізичною, психічною та соціальною зрілістю. Саме завдяки культурному фактору, в період підліткового становлення у психіці закріплюється протиріччя між статевою спроможністю та психологічною зрілістю. Тобто фізичносформована людина усвідомлює, що не здатна повноцінно виконувати соціальні функції.

Тепер звернемося до соціологічного аспекту його ідей. Під час роботи з групами молоді Бернфельд виділяє такі засадничі характеристики, які ці групи формують:

1) *інтереси групи спрямовані на ідеальні об'єкти*. Наприклад, мистецтво, політику, певні засадничі цивілізаційні ідеї, етику тощо.

2) *спрямованість на втілення таких об'єктів у реальність*. Тобто молоді особи намагаються певним чином відтворювати предмети мистецтво, брати участь у політиці тощо.

3) *в групі у індивіда формується вищий рівень впевненості у собі*. Це може проявлятися у два способи. В першому зростає оцінка самого себе. А в другому індивід протиставляє себе іншим і починає вважати їх гіршими за себе.

4) *в групі виділяється окремий індивід, якого високо шанують*. В деяких випадках він може бути і її лідером.

5) *приятне ставлення до такого індивіда часом розповсюджується на всю групу* [75].

Таким чином, виділені характеристики дозволяють побачити причини та способи об'єднання молодих людей у групи.

Німецький психолог і педагог Едуард Шпрангер є автором культурно-психологічного підходу до трактування ситуації переходу у підлітковий вік.

Підлітковість, на його думку, можна трактувати як життєвий етап адаптації та інтеграції особи в культурний контекст. Він стверджував, що така інтеграція індивідуальної психіки в певні нормативні виміри часової епохи є показником особистісного розвитку.

У своїх працях він звертав увагу на характерні ознаки психічного становлення під час підліткового кризового періоду. Вказане явище є

особистісною кризою, що має у собі ціль звільнення від залежності та втрату статусу дитини.

Шпрангер описав та типологізував найбільш поширені варіанти подолання підліткової кризи:

У першому випадку криза протікає як прискорена у часі, бурхлива та малоконтрольована ситуація, під час якої усі зміни суб'єктивно відчуються як смерть старої особистості та народження нової.

Наступний тип характеризується поступовим, сповільненим у часі (суб'єктивно або об'єктивно), послідовним особистісним розвитком, під час якого людина інтегрується в життя та практики дорослих і зміна соціальних ролей. Проте у цьому випадку часто відсутні певні глибокі та значливі особистісні трансформації.

У третьому випадку особа самостійно контролює власний процес дорослішання. Тобто, людина тут не відсторонена від процесу власного формування та сама здатна контролювати й направляти до певної цілі процес самоформування, самовиховання та самоствердження у світі. Головною ознакою такого типу перебігу є здатність до вольового зусилля та дії, й подолання таким чином самих причин тривожності (що характерна для кризового періоду). Такий перебіг є характерним для високо дисциплінованих осіб.

Однією з головних ознак періоду підлітковості, за Шпрангером, є зустріч з власним «Я», усвідомлення здатності до саморефлексії, початок індивідуалізації. Також цей віковий період характеризується зростанням чутливості до зовнішніх впливів, підвищенням рівня тривожності та спорадичного виникнення відчуття апатії [53, с. 97 - 149].

Тепер розглянемо проблему підліткового віку в контексті теорії соціальної адаптації. Тут мається на увазі пристосування особи, або групи до певного соціального середовища. В межах цього підходу така адаптація триває впродовж всього життя. Адже соціальні середовища, по-перше можуть бути різних типів і, по-друге, навіть окреме соціальне середовище завжди перебуває у процесі розвитку та може змінюватись

Пристосування до середовища. відбувається завдяки засвоєнню певних соціальних норм, правил, обов'язків та набуття визначеної ролі в цьому середовищі. В основі соціальної адаптації також пролягає конфлікт між індивідуальними цінностями та цінностями того середовища, до якого він має адаптуватись. Загалом усі типи пристосувань розділяються на дві великі групи: добровільну адаптацію та адаптацію з необхідності. В основі такого поділу лежить фактор співпадіння або неспівпадіння цінностей та пріоритетів соціальної групи та особи [77].

Вітчизняна дослідниця Н. Єзерська виділяє основні критерії, що перешкоджають соціальній адаптації підлітків:

- 1) конфлікт між високими прагненнями (ідеалізація) та відсутністю сформованого й закріпленого соціального статусу дорослого;
- 2) граничне положення між статусами «дитини» та «дорослого»;
- 3) інтенція до набуття самостійності конфліктує з вразливою самооцінкою в групі однолітків [11, с. 38].

Далі проаналізуємо проблему підліткового віку в контексті теорії емансипації.

Класичне визначення емансипації звучить як «звільнення від батьківської опіки». Емансипація може трактуватися в різних контекстах: від суто біологічного до соціального. В першому випадку мається на увазі природній інстинкт, який проявляється у деяких тварин, спрямований на розділення з батьками. В інших контекстах емансипація, розглядається як набуття самостійності та здобуття незалежності у соціальному, фінансовому, ментальному тощо аспектах.

Емансипація може проявлятися як домінуючий мотив у побудові взаємовідносин підлітка з оточенням. Оскільки така поведінка, що прагне здобуття незалежності, найчастіше проявляється відносно батьків та дорослих людей загалом, емансипація, таким чином може прояснити тенденцію за якої підлітки тяжіють до спілкування одне з одним більше ніж з рештою свого

оточення. Також це може дати пояснення тому факту, що вони стають залежними від оцінок своїх однолітків.

Негативний бік емансипації може виявлятися у тому, що індивід «демонізує» образ дорослого як такого і починає покладатись виключно на думку своїх однолітків. Також негативним проявом емансипації може стати відмова відмова від суспільних цінностей як цінностей дорослих. Позитивним аспектом емансипації є інтенція до набуття самостійності.

За своїм проявом емансипація може бути яскраво проявленою та прихованою. В першому випадку індивід відкрито протиставляє себе дорослим, а в другому відділення себе від батьків найчастіше виглядає як долучення до певної неформальної групи своїх однолітків [26, с. 19].

В межах цього процесу розглянемо далі головні поведінкові реакції, які є характерними для пубертатного віку.

Перерахуємо найбільш поширені типи реагування, які характерні для підлітків у під час перехідного періоду.

1. *Протест*. Виявляється у демонстративні поведінці. та здійсненні вчинків головним. мотивом яких є. заперечення. сталої норми.

2. *Відмова*. Зміна усталених форм поведінки.

3. *Імітація*. Наслідування поведінки дорослих людей або однолітків, яких індивід вважає своїми авторитетами. Підліток найчастіше наслідує поведінку тієї особи, життя та діяльність якої відповідає його внутрішнім цінностям.

4. *Компенсація*. Полягає у бажанні подолати свою нереалізованість в певній сфері за рахунок успіху в іншій. Наприклад, підліток вирішує вчити лише гуманітарні науки, виходячи з того, що в нього є проблеми до пізнання точних наук.

5. *Гіперкомпенсація* бажання досягти успіху саме у тій сфері, до якої особа найбільш не здатна. Наприклад, коли індивід має страх публічних виступів він починає прагнути домогтися успіху в громадській діяльності.

6. *Групування*. Опанування такої форми, відносин яка б відрізнялася від сімейної. Прагнення долучитися до великої групи однолітків та встановити з

ними певний емоційний зв'язок. Ровесник як такий перетворюється для підлітка на значущого Іншого

7. *Захоплення*. Виникнення стійкого інтересу до певної сфери діяльності (хобі) [9, с. 45 – 48].

Таким чином ми можемо виділити найбільш поширені потреби, якими керуються підлітки у перехідний період, а саме: прагнення незалежності та самостійності, потреба у новому статусі «дорослий», потреба у прикладі для наслідування.

2.1.1. Сучасні підходи до проблеми дорослішання

Для того, щоб розкрити питання допомоги підліткам в процесі їх самовизначення, ми звернемось до широко застосовуваного в психології концепту кризи.

Поняття підліткової кризи використовують для позначення завершення перебування особи у стані дитинства й початок переходу до дорослого життя, та тих поведінкових проявів і можливих відхилень, що часто виникають у цій ситуації.

Вказаний термін безпосередньо пов'язаний з концепцією кризи ідентичності, яку ввів Ерік Еріксон. Психолог називає це явище таким станом особи, під час якого вона усвідомлює невідповідність бажаної для себе ідентичності. З дитинства до підліткового віку процес ідентифікації та самоідентифікації проходить гармонійно, проте саме під час перехідного періоду розпочинається криза, оскільки відбувається зміна статусу: з дитини особа має стати дорослим.

В подальшому житті люди можуть проживати кризові ситуації у будь-якому віці, проте, на думку Еріксона, саме підліткова криза є незворотною. на думку психолога. Більшість осіб, зазначає він, намагаються вирішити ці кризи шляхом активної соціалізації. Таку форму вирішення проблеми він називає нормативною.

Типологізація кризи також залежить від того, який саме рівень ідентичності необхідно змінити, наприклад, груповий чи індивідуальний. Як було сказано вище, нормативна форма кризи ідентичності полягає у соціалізації та взаємодії з громадськими інститутами. Індивіди починають опанувати різні види та способи діяльності, вступають в нові соціальні відносини і, таким чином, набувають нової ідентичності, отримуючи досвід дорослішання. У підсумку, вони починають самостійне життя. Після реалізації такої нормативної форми відбувається переоцінка себе як особистості, визначаються власні життєві орієнтири і формується цілісний соціальний статус.

Тепер розглянемо ненормативну форму кризи ідентичності. Вона характеризується затяжним перехідним процесом та вибором такої ідентичності, якої неможливо досягнути (наприклад, віртуальна ідентичність). Це може призводити до втрати сенсу життя та сформувати уявлення про неможливість вирішення своєї проблеми. За Еріксоном, для того, аби повною мірою адаптуватись до соціальної ролі дорослого та мати спроможність виконувати соціальні обов'язки дорослої людини, індивід повинен в процесі набуття нової ідентичності інтегрувати всі свої попередні ідентифікації: дитячі та підліткові – у цілісне, особистісне уявлення про свою особу [62, с.154 – 161].

На думку дослідниці О. Краєвої, підліткова криза постає найбільш гострою та однією з найскладніших нормативних життєвих криз. Адже тут індивід вперше за життя стикається з досвідом необхідності самовизначення, формується внутрішній конфлікт ситуація кризи штовхає підлітка до здійснення вибору того, яку позицію він буде займати в різноманітних соціальних відносинах [21].

Перебіг такої кризи також залежить від соціального оточення індивіда. Умовно його можна поділити на сприятливе та несприятливе. У першому випадку мають бути присутні адекватні зразки дорослої поведінки. В другому – оточення лише сприяє загостренню кризи та не демонструє жодного способу виходу з неї. За Еріксоном, під час найгострішого етапу кризи, що пролягає між

раннім та старшим підлітковим віком, індивід знаходиться у стані «нестійкої ідентичності». В цей період особа є найбільш чутливою до різного виду впливів.

Загалом, методи пошуку ідентичності можна розділити на дві групи. До першої входить опанування щонайбільшої кількості соціальних ролей. Підліток має спробувати себе у різних іпостасях для того, щоб на практиці зрозуміти та вирішити, які з них йому підходять. Другий спосіб подолання такої кризи можна назвати конформістським, коли індивід покійно приймає цінності власної соціальної групи, не аналізуючи їх, або просто дозволяє батькам визначати власне майбутнє.

Позитивними результатами подолання такої кризи має бути виявлення особою нових здатностей та навичок своєї нової соціальної ролі, людина має зрости особистісно.

Також, в межах концепції перехідного кризового періоду, розрізняють 3 його етапи:

1) *перед-критичний*, під час якого відбувається деструкція набутих у дитячому віці звичок, клішованої поведінки;

2) *кульмінаційний*. Зазвичай відбувається у віці тринадцяти років – це етап найгострішого переживання кризи;

3) *після-критичний* – етап набуття нової ідентичності та освоєння нових соціальних ролей. [20]

Далі ми можемо виділити головні проблеми, що виникають в процесі кризи підліткового віку. Під час її перебігу відбувається зміна самоідентифікації, змінюються соціальні ролі, починає формуватися власна картина світу, що вже базується, з одного боку – на особистих цінностях та принципах, проте також зазнаючи впливу соціального середовища.

Тепер ми можемо виділити основні негативні наслідки деструктивного перебігу підліткової кризи. До них відносяться:

- поглиблення внутрішнього конфлікту;
- загострення стану апатії;
- втрата самоідентифікації;

- створення псевдо-ідентичності.

Названу вище псевдо-ідентичність, або неможливо втілити в життя, або вона просто не відповідає ціннісній картині світу особистості – створення «оманливого Я».

Неконструктивний перебіг кризи також може призвести до повної соціальної дезорганізації особи, виникнення впевненості у власній неповноцінності та соціальній неспроможності. Також потенційно тут може відбутись втрата будь-яких життєвих орієнтирів та виникнення фобій, особливо в контексті визначення власного майбутнього. Ще одним сценарієм негативного перебігу може бути повернення до попередніх примітивних форм ідентичності – інфантилізація [20].

Тепер перейдемо до питання підходів та методик терапевтичної психологічної допомоги з подолання підлітками життєвої кризи.

В літературі зазначається, що психологічне консультування підлітків має базуватись на двох засадничих аспектах. Перший враховує віковий аналіз розвитку особистості, тобто визначення особистості як особи певного віку та врахування поведінкових характеристик цього віку. Другий включає в себе індивідуальні особливості, що притаманні лише цій особі.

Реалізуючи терапевтичну допомогу, психологи зазвичай орієнтуються на поняття норми психологічного здоров'я. Вона представляє собою концепцію, що складається із трьох базових компонентів:

1) *ціннісний вимір* людської свідомості. Тут встановлюється здатність суб'єкта усвідомлювати власні цінності та мати змогу розуміти й здійснювати інтерпретацію цінностей інших людей;

2) *інструментальна концептуалізація*. Тут визначається здатність особи до саморефлексії, умінні Я концентруватись на внутрішньому світі та аналізувати свою роль у соціальних процесах;

3) *вимір мотивацій і потреб*. встановлюється наявність у особи потреби до самовдосконалення.

Також важливим засадний чим аспектом терапії підлітків є те, що особа, якій допомагають також має взяти на себе відповідальність результати цієї терапії, тобто – бути повноцінним учасником процесу, а не пасивним глядачем, чи особою, що лише піддається однобокому впливу. [40, с. 39 – 42]

У тому випадку коли спеціаліст діагностує будь-яке відхилення від вказаної вище психологічної норми спеціаліст має застосовувати методики з проведення індивіда до стану цієї норми. В межах терапії усі практики консультування зводяться до двох груп завдань, які необхідно виконати.

Перша група – це практики діагностування, друга – це завдання терапії. При реалізації діагностичних завдань психолог всебічно аналізує усю надану інформацію про особу, розглядає ту ситуацію в, якій вона знаходиться і далі виділяє головні проблеми, що змусили підлітка або батьків звернутись до терапії. На наступному етапі з'ясовуються джерела та встановлюються причини проблем підлітка.

Терапевтична група методів спрямована на вирішення попередню діагностованих проблем та причин, які їх породили. Тут застосовуються різноманітні техніки, що групуються в методики.

До найчастіше використовуваних методів відноситься: психологічна підтримка, приведення психіки у стан спокою та визначення мотиваційної основи яка б забезпечила особі психологічний ресурс. Тут також варто зазначити, що під час проведення терапії необхідно постійно підтримувати зворотній зв'язок з реципієнтом. Тобто особа має самостійно знайти джерела власних труднощів та усвідомити їх. Спеціаліст, найчастіше, лише допомагає у цьому. Взаємодія має відбуватися на принципах співробітництва. Консультування не має відбуватись у директивний спосіб: як нав'язування власної позиції та наказування.

При проведенні консультації спеціаліст має врахувати вже існуючу систему взаємодії підлітка з дорослими та своїми однолітками. Далі – оцінити її та врахувати відповідність форми та стилю спілкування. Загалом класична схема консультування підлітків містить у собі такі етапи: встановлення контакту,

побудова довіри, опис підлітком своїх проблем та визначення того, що необхідно змінити, оцінка, діагностичне консультування, яке передбачає пошук та визначення причин названих підлітком проблем, ї. інтерпретація та отримання зворотного зв'язку від особи яку консультують [45].

Тепер перейдемо до розгляду особливостей мотивації підлітків. Для кращого розуміння питання розглянемо типологію мотивації підлітків за віковими періодами.

Так, під час раннього підліткового періоду (11 - 12 років), мотивація характеризується як відтворювальна, тобто така, що наслідує вчинки однолітків, або тих осіб, яких підліток поважає. На цій стадії індивід ще не керується своїми власними мотивами, а, здебільшого, повторює чужу поведінку та стереотипи дій. На Другому етапі – середнього підліткового віку (12 - 14 років) – мотивація стає більш диференційованою. Особа ще залишається залежною від думки інших значущих людей, проте тут вже з'являються мотивації, що базуються на самооцінці. На третьому етапі підліткового віку (14 - 16 років) головну роль починає відігравати внутрішня мотивація. Тобто вчинки особи стають похідними від її самооцінки. Тут вже з'являється здатність до передбачення наслідків здійснених вчинків, розуміння структур власних мотивів та, також, формування особистої позиції. На цьому етапі також знижується емоційний фактор при прийнятті рішень [22, с. 65 - 68].

За такими критеріями як наявність власної позиції, внутрішня цілеспрямованість дій, усвідомлення своїх намірів та розуміння суспільних норм оцінюється розвиток підлітка як особистості. Як ми вже згадували вище, підлітки найчастіше є залежними від думки оточуючих та, зокрема, однолітків. І саме тому на етапі пізнього підліткового віку, коли визначальним є фактор самооцінки, з'являється конфлікт між власними мотивами та намірами тієї суспільної групи, в якій знаходиться особа. Саме тут гостро усвідомлюється розбіжність між власними цілями та наявними можливостями.

Підлітки старшого віку зазвичай більш орієнтовані на формування власної оцінки тих процесів, до яких долучені. Вони схильні орієнтуватися в першу чергу

на особисті судження, а соціум та оточуючі люди їх або мало цікавлять, або цікавлять здебільшого в контексті власних інтересів.

Також мотивація може розглядатись з точки зору її спрямованості. Розрізняють індивідуалістичну та гуманістичну спрямованість мотивації. У першому випадку маються на увазі мотиви, що виходять з урахування виключно власних інтересів, а у другому – береться до уваги групове благо.

Враховуючи ситуацію підліткової кризи, як вже згадувалось раніше, особі в цей період необхідно більше самозаглиблюватись та бути зорієнтованим на собі, тому не є дивним, що люди середнього підліткового віку частіше мають індивідуалістичну спрямованість. Досягши старшого підліткового віку, згідно теорії психологічної норми, мотивація має також базуватись на групових та суспільних інтересах. Проте в літературі також згадується цікавий факт: дівчата-підлітки усіх вікових груп частіше мають гуманістичну спрямованість мотивації, оскільки суспільство вимагає від них вищого рівня дисципліни, компромісності та терплячості. Натомість хлопці середнього підліткового віку мотивуються найчастіше власними вигодами, не завжди беручи до уваги груповий інтерес. [61, с. 69 - 72]

Тепер розглянемо питання підлітковості з точки зору соціології та, зокрема, соціалізації. Для початку звернемося до концепції вікових груп Ш. Ейзенштадта.

Він розглядав гомогенні групи, що утворюються за віковим критерієм в контексті соціалізації. Концепція намагається пояснити виникнення таких різноманітних соціальних явищ, що пов'язані з віковими групами як молодіжні рухи, різноманітні угруповання, створені за певним віковим складом та співставити їх із соціальними умовами, в яких вони виникають. Таким чином, головною проблемою, яка розглядається в рамках цієї концепції є роль вікового відповідності групи індивідів, що включені в певні соціальні структури та контекст, в яких ці гомогенні угруповання існують.

Засадничою ідеєю автора стало твердження про те, що вказані вікові групи виникають в тих суспільствах, які пройшли традиційну стадію. Тобто в таких, де

клани, родові союзи та сім'ї не є головними інститутами соціалізації індивіда. Саме тому ці вікові групи розглядаються в межах конкретного суспільного устрою.

Загалом вказані групи розділяються на формальні та неформальні об'єднання. До формальних належать офіційно зареєстровані організації, до неформальних – групування за певним типом вподобань, спорадичні угруповання за інтересами тощо.

В рамках цієї концепції автор виділяє три головні характеристики, що об'єднують різні типи вікових груп:

1. Віковий фактор тут є головним критерієм, за яким відбувається формування членства у групі.

2. Ядро вікової групи завжди складається із невеликої підгрупи, яка визначає подальший розвиток всієї організації.

3. Такі групи виключно регулюють стосунки всередині цих організацій. Тобто комунікацію та стосунки між її членами, але не є орієнтованими на регуляцію поведінки індивіда в суспільстві. Тобто такі групи орієнтовані більше самі на себе.

Справитись на свою концепцію Ейзенштадт стверджує, що сім'я на сучасному етапі розвитку суспільства вже не здатна виконувати функцію соціалізації, тому таку функцію на себе беруть вікові групи. Якщо раніше зміна та утворення нового соціального статусу відбувалося в рамках роду, кланів та великих об'єднань сімей, то тепер цей соціальний статус змінюється на рівні цілого суспільства та враховує головні ціннісні вимоги, які висуває це суспільство. Також на цьому рівні може відбуватися конфлікт між певними соціальними ролями, які можуть висуватись або навіть нав'язуватись всередині сім'ї та соціальною роллю яку диктують культура та / або суспільство. [61, с. 97-138]

Тепер розглянемо питання вікової когорти. З точки зору соціології віковою когортою є певна сукупність осіб, що об'єднуються міцним соціальним зв'язком, який засновується на певній значливій події, що прив'язана до часу. Такими

значливими подіями є, наприклад, час народження, рік випуску зі школи чи університету, рік укладення шлюбу тощо. Також такою подією може бути так звана «демографічна подія». Під цим терміном мається на увазі можливість для представника певної вікової групи пережити певні універсальні для цієї вікової групи події. Такі, як, наприклад, народження дітей, вступу до вищого навчального закладу, часовий період, за який велика кількість людей розлучились тощо.

Також групове об'єднання індивідів, які пережили певну подію дозволяє їх виділити в певну когорту та здійснити когортний аналіз. До когорти входять окремі групи осіб, які пережили одночасно з іншими за певний часовий відрізок, якусь конкретну демографічну подію. Тобто, таким чином, всі ці люди можуть бути різного віку, проте за часовим фактором вони об'єднуються в контексті, зустрічі з цією подією. Для прикладу, в такі когорти об'єднуються люди різного віку, але які за однаковий проміжок часу вступили до шлюбу, народили першу дитину, розлучилися тощо. Для об'єднання індивідів когорту не є необхідною їх вікова спільність.

Разом з тим окрім певної демографічної події в когорту можуть об'єднувати осіб, які пережили певну історичну подію. До таких подій відносять: війни, революції, зміну влади, зміну економічної політики тощо. Тобто тут головним критерієм виділення когорти є спільність досвіду.

Таким чином можна перейти до розгляду поняття покоління і порівняти підходи до надання йому характеристик за аналогією когорти. Так, до покоління можуть відноситись не тільки представники, народженні за певний часовий період, тобто, які мають вікову спільність, а й застосувати, наприклад, соціокультурний критерій, де вони об'єднуються за спільністю цінностей, які вони розділяють. Також покоління можна виділяти за спільністю ідейних орієнтацій. Таким чином, якщо когорта розглядається не за кількісним віковим критерієм, а за якісним – таким, як спільність ідей та цілей певної культурної групи, то в такому випадку її можуть досліджувати як певний інститут соціалізації [78, с. 3-7].

На описаному вище підході також базується теорія поколінь. В її межах досліджується характеристики та особливості ідей, поглядів та цілей представників різних поколінь, що об'єднуються певним спільним хронологічним відрізком. Тобто в межах цього підходу розглядаються, як кількісний критерій, що прив'язаний до певного часового виміру, так і якісні критерії виокремлення в когорті: за характеристиками спільностей її соціальних, культурних та ціннісних орієнтирів.

Одним із підходів в межах названої вище теорії є розподіл поколінь за критерієм використання ними новітніх технологій. Так, існує підхід до поділу покоління на X, Y та Z, де ключовими характеристиками є або народження до появи масових технологій комунікації, або зустріч з появою інтернету в ранньому та молодому віці, або, у випадку з поколінням Z, народження вже після появи новітніх технологій. Тобто мова йде про тих людей, для яких віртуальні технології ніколи не були чимось новим.

Тепер необхідно пояснити чому саме фактори технологій є таким важливим у розподілі на покоління. Як ми вже згадували вище, інструментом соціалізації для індивіда можуть виступати не лише сім'я та певна вузька соціальна група, в якій він знаходиться, а і такі інститути як держава, засоби масової комунікації, школа тощо. Тобто, щось таке, що є вищим ніж його приватна група спілкування. Повертаючись до контексту технологій, ми можемо сказати, що для покоління Z одним із таких інститутів соціалізації виступають соціальні мережі. Тобто, іншими словами, у їх вихованні та при виборі ними певних соціальних орієнтацій беруть участь також представники спільнот на YouTube, Tik Tok, Instagram тощо. Таким чином соціальні мережі тут також виступають як засіб створення нової людини та джерелом, яке насаджує певні ціннісні орієнтації [78, с. 9-11].

2.2. Класична та некласична педагогіка в контексті процесу дорослішання. Критика сучасної школи

Наведені в цьому розділі напрямки педагогіки нами було обрано за критерієм їх полемічності відносно методик та практик системи загальної шкільної освіти. Такий підхід робить можливою демонстрацію альтернативних підходів щодо реалізації навчально-виховного процесу.

Також, для того, щоб виділити окремі методики та практики педагогіки, що можуть використовуватись в межах трансдисциплінарного проекту, ми обрали такі напрямки, які висвітлюють різноманітні аспекти проблеми формування самостійної особистості. Це, в подальшому, дозволить нам не обмежуватись однією методикою при пошуку засобів для допомоги підліткам, що зустрілись з проблемою самовизначення.

Перш ніж перейти до головного питання, для початку коротко окреслимо категоріальний апарат педагогіки. Сюди входять такі поняття як виховання, що трактується як організована система заходів, направлена на формування особистості. Інколи під вихованням також розуміють передачу досвіду. Далі перейдемо до питання навчання, яке можна трактувати як розвиток розумових здібностей, набуття нових навичок умінь, знань, формування здатності відтворювати та застосовувати ці знання. Тут також необхідно розділити поняття знань та умінь. Під першим мається на увазі усвідомлення фактів та уявлень певної об'єктивної дійсності, а під уміннями – конкретні практичні дії, або певні логічні операції, засновані на алгоритмі. Також в межах цього категоріального апарату використовується термін наuczіння, під яким мають на увазі отримання певного індивідуального досвіду, який потім можна пристосувати до конкретних життєвих умов. До наuczіння здатні як люди так і тварини і, як ми побачимо далі, в теорії біхевіоризму процес наuczіння є тотожним, як у людей, так і у вищих ссавців. [12, с. 13 – 17]

Тепер прийдемо до розгляду головних напрямків сучасної педагогіки. Тут потрібно вказати на те, що вони з'являються наприкінці 19-го та на початку 20-

го століття. Саме вони повпливали на формування сучасних педагогічних течій і теорій, які нині є синтезом не лише суто прикладних педагогічних, але і філософських, природничих та, навіть психологічних напрямків.

Почнемо з роз розгляду прагматичної теорії. Ця теорія заснована на філософії прагматизму та визначає головну цінність процесу навчання, як уміння знаходити практичну корисність. В межах саме педагогіки, найбільш поглиблено розвивав вказані ідеї Джон Дьюї. Він створив систему виховання, яку назвав інструменталізмом. Вказана вище теорія побудована на таких засадах:

1. освіта має являти собою пристосування до життя, має існувати прямий зв'язок між навчанням та життєвими практиками;

2. головний акцент у виховному процесі ставиться на індивідуальну активність кожної дитини. Тобто тут заохочується щонайвищий рівень самостійності;

3. та діяльність, яка виконується під час навчально-виховного процесу має обов'язково містити в собі цінність корисності. Тобто ті процеси, які не відповідають категорії утилітарної корисності, мінімізуються в межах виховання;

4. вибір інформаційних матеріалів, які застосовуються в процесі навчання, має здійснюватися з урахуванням інтересів учня [25, с. 51 – 53].

Також великим теоретичним напрямком у педагогіці, який включає в себе низку різноманітних методів є так звана «реформаторська педагогіка», або її ще називають теорією «вільного виховання». Цей напрямок виходить з таких засадничих ідей, як те, що увесь процес навчання має бути зосередженим виключно на особі. Тобто дитячий досвід переживання емоцій і особистість, як така, мають знаходитись у центрі всього виховного процесу. Мають бути нівельовані будь-які авторитарні методи, а у весь процес навчання має поставити собі за мету формування цілісної, розвиненої особистості.

В межах ідей «нового виховання» також виділяють експериментальну педагогіку. Тут під час навчання поєднується теорія та практика, широко використовуються експерименти, особливо в межах природничих наук. Також

аналізується психологія дитини, її досвід та переживання під час навчання. Як і вже згадані вище попередні течії, тут велика увага приділяється самостійності дитини у процесі навчання. Учень тут є активнодіючим учасником всього процесу.

Ще одним із напрямків в межах згаданої вище теорії є напрямок під назвою функціональна педагогіка. Тут головний акцент ставиться на інтереси, мотиви та потреби учня. Також велика увага приділяється проблематиці професійної орієнтації. В межах цього підходу використовується теорія ігор, де гра застосовується задля збільшення ефективності навчального процесу та виявлення домінуючих інтересів різних дітей.

Спорідненим до цього напрямку є концепція педагогіки особистості. Характерною ознакою, яка відрізняє цей напрямок від названих попередніх є те, що тут заперечується будь-яке формування стратегії та методик роботи з учнями. Учитель має вступати у певну співтворчість з дітьми і, як результат цієї творчості, має відбуватись навчальний процес. Саме тому в межах цього підходу найбільша увага надається розвитку творчості та індивідуальних практичних здібностей. [25, с. 54 – 57]

Наступною розглянемо теорію гуманістичної педагогіки. Її витоки можна знайти в неопрагматичній теорії, яка прийшла на зміну домінуючому прагматизму в більшості шкіл. Тут збільшений акцент на самоствердження та індивідуалізм. Теоретичну основу саме гуманістичної теорії склали роботи раніше згаданого А. Маслоу та К. Роджерса і, також, Марії Монтесорі. Розглядаючи ідеї останньої, можна дійти висновку, що дослідниця приділяла велику увагу сенсорному та моторному виміру досвіду дітей, вона наполягала на тому, що освіта має слугувати для свободи самовираження дитини і, що учні в процесі навчання мають займатися самовихованням. Також, в межах цього підходу, велика увага приділяється комунікації та співпраці між школою та сім'єю. Під час самого процесу навчання акцент ставиться не лише на наданні систематичних знань, а й посиленні сенсорних навичок, таких як зір, слух та моторні навички учнів. Роль педагога в процесі такого навчання зводиться до

помічника та включеного спостерігача. Велика увага приділяється самостійності дітей в процесі такого навчання [12, с. 75 – 78].

Тепер перейдемо до розгляду теорій педагогіки, які у своїх витоках більше опираються на філософію. До однієї з таких ми можемо віднести неопозитивізм. Неопозитивізм – це філософський та педагогічний напрямок, який намагається застосувати до процесу навчання ті здобутки, які надала науково-технічна революція. Етичний компонент цього напрямку базується на ідеях Платона, Аристотеля та Канта. Головними засадничими ідеями цього напрямку є такі:

1. формування раціонального мислення особи та відмова від нав'язування готової ідеології;
2. принцип суб'єкт-суб'єктної комунікації між учнями та вчителями в межах навчального процесу;
3. надання учням самостійності у розвитку своєї особистості.

Подібним до цього напрямку є також напрямок екзистенціалізму в педагогіці, який проголошує вільний та незаангажований розвиток особистості.

Наступний напрямок, який базується на природничих науках, зокрема біології, є біхевіоризм. В основі підходу до навчання в межах біхевіоризму лежить ідея про залежність реакції від стимулу. Навчання загалом має відбуватися за такою схемою: на реципієнта впливає певний стимул, далі він реагує і після його реакції має відбутись підкріплення цього стимулу. Сам процес навчання є технологізованим. Головною метою всього навчання також є формування раціонального мислення, проте останнє трактується в межах раціональності наукової теорії [25, с. 58 – 60].

Тепер розглянемо теорію, що прийшла на зміну домінуючим у середині 20-го століття ідеям біхевіоризму. Мова йде про теорію соціального навчання в основі цього підходу лежить ідея про те, що навчання – це в першу чергу соціальний процес. Саме тому, під час навчально-виховної роботи в межах цього підходу, найбільша увага приділяється міжособистісній взаємодії та груповій роботі.

Одним із головних авторів цієї теорії є психолог Альберт Бандура. Він одним з перших висунув ідею про те, що діти мають здатність навчатися спираючись не лише на свій особистий досвід, але і під час спостереження за іншими. Таким чином він підіймає проблематику поведінкових моделей. Йому ідеться про те, що сім'я, родичі, оточення та, навіть, віртуальний вимір (наприклад: персонажі книг, кіно та телебачення) можуть слугувати за приклади таких моделей.

Для підтвердження своїх ідей вчений проводив експерименти, під час яких дітям демонструвалися два типи поведінки з одним і тим самим предметом. У першому випадку дорослі знущалися із дитячої іграшки і після цього діти копіювали їх поведінку. В наступному експерименті дорослі продемонстрували лагідне ставлення до іграшки і діти, відповідно, також не застосовували до неї агресію. На перший погляд, ці експерименти здаються простими та навіть примітивними, проте завдяки ним вдалося спростувати популярну на той час ідею про те, що спостерігаючи за агресією в кіно та творах мистецтва діти та підлітки, аналогічно до дорослих, можуть спізнати катарсис [58, с. 121-123].

Разом з тим теорія соціального навчіння спростовує тези біхевіоризму про те, що навчання відбувається виключно через стимули із зовнішнього середовища. Експерименти в межах навчіння спростували засадничі ідеї біхевіористів, вони довели, що особи самі здатні обрати для себе стимули, які надаються із зовнішньої дійсності. Тобто вони здатні до самостійного вибору, а не є лише «приймачами» з наперед запрограмованою поведінкою. Теж саме відбувається і в контексті нагород та покарання (різновидів стимулів). Людина, яка самостійно встановила для себе особисті стандарти, без зовнішньої допомоги відчуває як внутрішню винагороду, так і біль через порушення цих стандартів.

В межах цієї теорії можна виділити засадничі умови, на яких базується навчання. До них належать:

1. *Увага.* В теорії наголошується, що увага ніколи не може бути тотальною. Суб'єкт завжди уважно спостерігає за чимось таким, що або особисто цікавить його, або є для нього цінним. Таким чином, вивчаючи увагу, можна виділити

внутрішні настанови та мотивацію учня. Навіть при моделюванні ситуації, суб'єкт копіює не всю ситуацію загалом і не всі ті дії, які були продемонстровані, але ті, які йому найбільше імпонують як особистості.

2. *Запам'ятовування.* Завдяки здатності до символічного мислення, люди відтворюють свою поведінку не просто буквально імітуючи її, а у свій індивідуальний спосіб. Також вони мають здатність до повторення вивчених дій навіть через великі проміжки часу. Тут ідеться про те, що людина може виділяти загальні принципи та визначати ту основу, на якій будується ця поведінка.

3. *Повторення.* В теорії соціального навчання ідеться про те, що під час самого процесу навчання через моделювання, демонстрована поведінка краще засвоюється шляхом спочатку її уявного, а потім – буквального повторення.

4. *Мотивація.* В межах цього підходу стверджується, те що учні краще сприймають ті моделі поведінки, які гарантують вигідні для них результати. Тобто ті, які є соціально визнаними та відповідають цінностям колективу, або групи.

В рамках цієї теорії застосовуються такі техніки як використання ігор, коли навчання проводиться в процесі гри. Також передбачається можливість взаємного навчання, під час якого діти навчають один одного, та видача нагород за правильну, проте усвідомлену, поведінку. [59, с 23-37]

Подібних до попереднього підходу думок, щодо формування особистості дотримувався згадуваний у попередніх пунктах Еріх Фром та створив власну концепцію культивування особистості під назвою «радикальний гуманізм». Він наголошував на тому, що людина за своєю природою постійно знаходиться в пошуку оптимальних шляхів для свого розвитку і ключовим фактором тут постають умови, в яких вона здійснює цей розвиток. Тобто суспільство має нести відповідальність за створення гармонійних умов задля формування такої особистості.

В його теорії демонструється взаємодія двох головних суб'єктів, які відповідають за становлення людини. Перший – це сама людина, яка несе повну відповідальність за свою долю та власні вчинки. Другий – це соціум, який має на

меті допомогти та забезпечити всебічний розвиток такої особистості. Таким чином він доводить динамічний характер взаємодії людини з оточенням. Тобто, оскільки людина завжди знаходиться у становленні, у пошуку самої себе та у безперервному розвитку, то, взаємодіючи із суспільством, відбувається прогрес та розвиток останнього. Саме тому головним завданням та найвищою ціллю усіх соціальних процесів має стати розвиток та культивування особистості [69].

Тепер перейдемо до розгляду підходів педагогіки, які гостро критикують сучасну школу та актуальні підходи до методів навчання. Почнемо з теорії ігор, яку ми частково згадували у попередньому пункті.

Як нами вже зазначалось раніше, дослідник Карл Гроос базуючись на методах включеного спостереження природничих наук, стверджував, що гра є головною та природною формою для виховання людських дітей та дітей тварин. Найголовнішим моментом тут постає те, що сам процес гри пов'язаний не з минулим (як генетично обумовлене відтворення закладених алгоритмів), а має яскраво виражену інтенцію до майбутнього. Тобто, граючись та пізнаючи ті процеси, які закладені у грі, індивід готується до практик, які на нього чекають в майбутньому. Гра виступає засобом підготовки до самостійного дорослого життя [65].

Як і М. Монтессорі, дослідник наголошує на важливості сенсорних навиків, що розвиваються через форму гри та поєднуються із використанням інтелекту. Варто також додати, що теорія ігор є міждисциплінарною і розглядається не лише в контексті педагогіки, а також має значення для соціології та теорії комунікації, так як гра також формує соціальні зв'язки і сприяє соціалізації індивіда.

Гроос порівнював гру з катарсисом і стверджував, що вона готує особу до майбутніх випробувань. Тобто вона має не тільки соціальне, а й індивідуальне значення. Через гру діти опановують навички приймання рішень, вчаться реагувати на складні та комплексні ситуації, стримувати себе в кризових моментах та, також, оскільки гра передбачає наявність правил, діти починають їх дотримуватись. Гра забезпечує не лише навчання навичкам соціальної

адаптації, а й сприяє розвитку варіативності поведінки, здатності приймати нестандартні нестереотипні рішення у різноманітних ситуаціях [10, с. 130].

Психолог та дослідник Пітер Грей, наголошуючи на важливості практикування ігор для молодших дітей, говорить про те, що у грі діти вчаться по-перше домовлятися, а, по-друге, пізнають себе. Також вони вчаться враховувати чужі потреби та бажання. Він наводить приклад включених спостережень за дітьми, що граються. Вони демонструють те, що часто групи дітей витрачають значно більше часу на те, щоб домовитися, аніж на саму гру. Тобто таким чином вони навчаються пошуку компромісів.

Також гра корисна тим що всередині неї розгортається певна драматургія і діти буквально вчаться жити, а не пасивно сприймають впливи з оточення. Але найголовнішим фактором корисності ігор Грей називає те, що діти самостійно навчаються постановці правил. Тобто, граючись, вони самі за себе несуть відповідальність в контексті цієї гри, самостійно встановлюють правила, самостійно домовляються і самостійно дотримуються встановлених ними ж правил. Таким чином вони вчаться відповідальності. Власне сам процес гри пов'язаний з проблематикою справедливості. Домовляючись та реалізуючи власну гру, діти стикаються з певними конфліктами та нестандартними ситуаціями, які їм потрібно самостійно вирішити та домовитися і встановити, що було справедливим, а що ні. Гра, таким чином, змушує дітей постійно комунікувати один з одним й регулювати власну поведінку, так як майже ніхто з дітей не хоче бути виключеним із гри.

Дослідження, присвячені теорії ігор у тваринному світі, демонструють те, що однією з головних цілей таких практик є навчання фізичної та емоційної спроможності у кризових ситуаціях. Тобто молоді особини тварин спеціально ставлять себе в якусь відносно небезпечну та помірно страшну ситуацію для того, аби навчитися з нею справлятися. Наприклад, вони можуть залазити на висоту, стрибати, перебувати біля прірви тощо. Аналогічні практики спостерігали і у іграх дітей. Діти інстинктивно стараються досвідчувати свої найбільш сильні страхи та перевіряють себе на витримку в процесі своїх ігор.

В контексті критики шкільної освіти, Грей зазначає, що наявність лише кількісних (за відсутності якісних) показників тестів призводить до хибних результатів прогнозування. Так, наприклад, він стверджує, що тест креативності Торренса демонструє набагато кращі прогностичні дані, ніж тести IQ та подібні до них суто кількісні вимірювання [65].

Підсумовуючи, можна сказати, що визначальним фактором корисності гри є те, що в цьому процесі дорослі припиняють нести за дітей відповідальність та приймати рішення. Діти самостійно ладнають між собою, вирішують власні проблеми. В межах уявлених ситуацій у грі вони беруть самі за себе відповідальність та вчаться дорослим практикам. Сучасна школа позбавляє учнів ігрових практик, зосереджуючи увагу на процесах засвоєння інформації, а не набуття самостійності.

Також гострим критиком шкільної системи освіти був Іван Ілліч – автор так званого «педагогічного анархізму» – анти-шкільної теорії в педагогіці. Він пропонував реформувати усю систему шкільної освіти та встановити для неї три засадничі цілі:

1. Система має забезпечувати всіх бажаючих вчитися повним доступом до джерел знань у будь-який час;
2. Ті люди які бажають, навчати та просто ділитися своїми знаннями зобов'язані самостійно знаходити тих, хто захоче в них вчитися;
3. Шкільна система має забезпечити гласність та можливість розповсюдження інформації, для всіх тих, хто має певні доробки та хто висловив бажання оприлюднити їх для суспільства.

Головним об'єктом критики Ілліча в системі шкільної освіти є те, що вона, на його думку, змушує людей плутати форму та зміст понять. Тобто ті завдання, які ставляться, в процесі реалізації шкільної освіти не мають нічого спільного з реальністю, вони існують лише декоративно, тому люди які випускаються зі шкіл залишаються непридатними до дорослого життя. Наприклад, в своєму істинному сенсі, навчання немає нічого спільного з простою зміною класу на вищу цифру. Він також говорить про абсурдність бюрократичних шкільних

ритуалів. Таких як: лінійки, шкільна ієрархія, підпорядкування вчителю, дотримання програми тощо. На його думку все це жодним чином не сприяє особистісному зростанню особи, а лише є інструментом її дисциплінування та знецінення. [13, с. 47-49]

Висновки до розділу 2

Проаналізувавши та порівнявши між собою різні підходи до тлумачення явища підліткового періоду, ми можемо дійти висновку, що всі вони зводяться до двох головних напрямків. Перший трактує підліткову кризу як біологічно обумовлений феномен, а другий наполягає на тому, що її причина та перебіг протікання прямо залежать від культурного та соціального контексту.

Також ми можемо виділити засадничі характеристики перехідного віку, що співпадають в переважаючій більшості розглянутих нами працях. Сюди входять такі фактори, як:

1. Неминучість кризи. Вона може бути, як яскраво й демонстративно проявленою (зовні), так і стосуватись виключно внутрішнього світу та не демонструватись.

2. Наявність внутрішнього конфлікту. Незалежно від тих засад, на яких базуються припущення дослідників (природної детермінованості чи соціально-культурних факторів), всі вони говорять про присутність певного конфлікту. У випадку біологічної природи кризи – це конфлікт між фізичною спроможністю та неможливістю виконувати дорослі соціальні обов'язки, а у випадку культурної детермінанти йдеться про брак навичок самостійності та внутрішні суперечності між тим, ким я є і тим, ким я маю стати.

3. Наявність груп внутрішніх протиріч – поява нових бажань, проте протилежної спрямованості. Наприклад, бажання ізолюватись від соціуму та бути на одинці з собою суперечить бажанню стати повноцінним членом цього соціуму.

4. Прагнення зміни соціального статусу. Усвідомлюючи неминучість дорослості, підліток прагне змінити свій статус в сім'ї та суспільстві.

5. Прагнення до незалежності (емансипація) та набуття самостійності. Таке прагнення виникає з бажання позбавитись зовнішньої опіки.

6. Проблема самоствердження. Виникає потреба у тому, щоб актуалізувати власне Я та відокремити себе від групи.

7. Потреба у визнанні (конфліктує з потребою самоствердження). Існує залежність самооцінки від думки членів групи однолітків.

8. Потреба у групуванні. Як і в першому пункті, вона може бути відкрито проявлена як членство в молодіжних та юнацьких організаціях, або приховано – через групування за допомогою соціальних мереж.

9. Потреба в наявності достойного прикладу. Тут розкривається проблема суперечності між цінностями суспільства, твердженнями та діями дорослих. Тобто, іншими словами, дорослі не реалізують та не підтримують ті суспільні цінності, які вони ж і декларують як добродісні та достойні.

10. Прагнення зрозуміти самого себе. Криза провокує потребу в пошуку відповіді на питання «Хто Я?», адже має бути виявлений суб'єкт, що має власне стати самостійним.

11. Інтерес до ціннісного та ідейного виміру реальності. Оскільки постає нагальна гостра потреба у пізнанні свого Я, то таким чином, актуалізується прагнення спізнати ті сенси та категорії буття загалом, які це Я здатне осмислювати.

12. Криза може проходити як конструктивно, так і деструктивно. Тобто, залежно від того як індивід проживає внутрішній конфлікт, він може або вийти з кризи новою людиною та знайти себе, або набути уявленої псевдо-ідентичності – створити хибне уявлення про самого себе. Тому є помилковим твердження, що потрібно просто не заважати та залишити людину у спокої, не беручи жодної участі у її ситуації.

Розглянувши проблематику застосування психологічної допомоги в рамках терапії ми можемо констатувати те, що вона базується на понятті «психологічної норми», тобто є інструментальним поняттям.

В літературі з питань консультації підлітків зазначається важливість фактору самостійності особи у подоланні цієї кризи та пізнання самої себе, проте на практиці в системі шкільної освіти важко це реалізувати.

Для того, що описати проблему підлітковості в розрізі соціальних відносин та вивести цю проблему з приватного на публічний рівень, ми вважаємо за доцільне звернутись до теорії поколінь. Розгляд ситуації підлітків в межах поділу на X, Y та Z, де сучасні підлітки – це Z, також вважаємо раціональним, оскільки такий підхід враховує соціальні мережі та новітні комунікації як соціалізуючий фактор.

Проаналізувавши різноманітні напрямки класичної та неklasичної педагогіки, ми можемо поділити їх на два напрямки прикладання зусиль, за критерієм головної цілі. Перший – це орієнтовані на прагматизм теорії педагогіки, де головним мотивом є реалізація прикладного інтересу: особи, суспільства чи школи, як інституту соціалізації. Другий напрямок – це педагогіки, що мають на меті плекання Особистості, самореалізацію учасників виховного процесу.

Також звернувшись до праць з критики сучасної школи, ми можемо виділити головну суперечність, що існує при взаємодії індивіда з системою шкільної освіти. Так, завданням школи є соціалізація і забезпечення подальшого включення особи у суспільні, економічні, культурні та політичні відносини. Тут, на жаль, не враховується щастя та подальша доля особи. Більш того, під час гострої фази кризи головним завданням підлітка є самопізнання, оскільки не зрозумівши самого себе і те, ким він є насправді, індивід, як ми вже зазначали вище, може створити для себе псевдо-ідентичність – хибне уявлення про самого себе. Таким чином він здійснить в подальшому хибні (суб'єктивно для власного щастя, але не суспільства) дії, що може спровокувати ще глибшу кризу.

Також ми можемо виокремити дві стратегії виходу з кризи для самого суб'єкта, що її переживає: конформістську та проактивну – діяльну. В першому випадку йдеться про те, щоб просто прийняти те бачення особи, яке надає їй суспільство, школа, оточення, сім'я тощо. Діяльна стратегія полягає у самостійному пошуку своєї самості, у тому, щоб зрозуміти свої власні виміри та, відштовхуючись від цього планувати самостійно своє життя. Виділені нами стратегії безпосередньо пов'язані з Локусом Контролю, який ми розглядали у Розділі 1.

РОЗДІЛ 3. Розробка прикладного філософського проекту допомоги підліткам у ситуації самовизначення

3.1. Сучасні підлітки в ситуації самовизначення

Як вже було згадано у попередніх пунктах, ми розглядатимемо соціалізацію та особливості комунікації підлітків в контексті використання ними соціальних мереж.

В науковій літературі це явище почали називати «кіберсоціалізація». Під цим терміном мається на увазі такий тип соціалізації, коли новітні технології та постійне долучення до соціальних мереж існує не лише у приватному житті, а й стає частиною сфери технологій, яка проникає у систему освіти та більшість сфер життя загалом.

Тут також йдеться про те, що такий тип соціалізації передбачає наявність певної нової форми культури, яка має свої характерні особливості та відрізняється від того типу культури, який є в суспільстві загалом. Також цей тип соціалізації має свої психологічні наслідки та впливає на долю індивіда. [74]

Тепер коротко опишемо покоління Z та виділимо його головні характеристики.

З точки зору вікового критерію, до вказано покоління відносять всіх народжених після 1996 року. Так дослідження демонструють, що представники покоління Z зацікавлені у зміні світу. Хоча фінансове забезпечення також є важливим для них, вони, проте, більше зацікавлені у безпеці, ніж багатстві. Вони бачать світ, повний соціальних та політичних проблем, які хочуть вирішити.

Когорта покоління Z також цінує різноманітність і прагне зробити суспільство більш справедливим, але на першому місці за пріоритетністю стоїть збереження довкілля. Також можна звернути увагу на дані статистики 2020 року цієї вікової когорти в США. Тут йдеться про те, що «зети» частіше, ніж старші покоління (в контексті Сполучених Штатів) схильні звертатись до уряду для вирішення своїх проблеми, а не до компаній та окремих осіб. Так, сім із десяти

представників покоління Z стверджують, що уряд повинен робити більше для вирішення цих проблем.

В цілому, представники покоління Z орієнтовані на те, щоб діяти на благо інших, хоча іноді при цьому вони шкодять собі, ігноруючи власні інтереси, так як надто зосереджені на тому, щоб не підвести інших. Тут ми можемо прослідкувати характерне для усіх підлітків бажання одобрення оточуючих. Також їх визначальною особливістю є те, що вони не застали світу без інтернету [72].

Тепер розглянемо головні проблеми та виклики цього покоління.

Ра даними Pew Research Center, близько 70% підлітків різної статі, раси та рівня сімейного доходу стверджують, що тривога та депресія є серйозними проблемами серед їхніх однолітків – статистика США. Хоча покоління Z називають найбільш депресивним поколінням, члени цієї когорти з більшою ймовірністю, ніж старші люди, звернуться за консультацією чи терапією з психічного здоров'я.

Фактором, що впливає на погіршення ментального здоров'я також можуть виступати соціальні мережі. Те, що представники цієї групи буквально «виросли» у світі соціальних мереж і не мислять себе відірваними від нього, може провокувати спорадичне відчуття самотності, ізоляції та пригніченості. Також присутня тривога, щодо свого образу в соціальній мережі [67].

Згідно з дослідженням, опублікованим в журналі Lancet, у 2020 році в всьому світі рівень депресії та тривоги зріс більш ніж на 25%. У молодших вікових групах спостерігався значно більший приріст, ніж у старших, притому підлітки у віці від 20 до 24 років пережили найбільше підвищення зі всіх. Причиною цього може бути те, що підлітки загалом проводять більше часу в соціальних мережах, ніж інші покоління, тому відчують в середньому більше ефекту від негативних новин, адже останні були у 2020 році головними джерелами інформування щодо епідемії. Також 42 відсотки представників покоління Z вважають, що соціальні мережі погіршують їхню самооцінку [76].

Тепер перейдемо до розгляду проблеми глобального збільшення рівня суїцидів серед молоді та підлітків зокрема.

Суїцид нині займає друге місце серед причин смертей підлітків від 15-ти до 19-ти років – передує йому лише смерть в автокатастрофі.

У 2020 році з'явилось розгорнуте глобальне дослідження (ВМС Public Health) провокуючих факторів самогубств підлітків серед двох вікових груп: 13-15 років (середній підлітковий вік) та 16-17 років (старший) у 90-та країнах світу. В цій науково дослідній роботі визначали фактори, що спричиняють появу думок про суїцид. Також тут використовувались дані глобального аналізу двадцяти чотирьох досліджень, що розраховували фактори ризику та, на противагу їм, захисні фактори суїцидальної поведінки людей підліткового віку та молодих дорослих 14–26 років. Він показав, що жінки мають більш високий ризик спроби самогубства порівняно з чоловіками.

Зазначена вище необхідність враховувати різницю у вказаному вище типові поведінці між молодшими та старшими підлітками виходить з зафіксованого феномену «статевого парадоксу самозгубної поведінки», який з'являється в середньому в 15 років і вказує на те, що думки про самогубство, його планування та спроби є вищими в когорті жінок, проте «успішні» результати частіші у чоловіків. Разом з тим, існують вагомі докази щодо кореляції виявлення ризику такого типу думок залежно від статі. Низка досліджень повідомляють про пік самозгубної поведінки в середньому у віці п'ятнадцяти років.

У вказаному дослідженні було виявлено такі фактори, які стають причиною самозгубних думок серед юних людей. Цькування та відсутність близьких друзів корелювались із суїцидальними думками в групах дівчат 13–15 років та 16–17 років. В межах дослідження груп хлопців, такі фактори як бійки та повна відсутність близьких друзів провокували думки про самогубство, окремо фактор травм у хлопчиків 13–15 років збільшував показник ще більше.

Спільним для всіх молодших підлітків був зв'язок спроби самогубства з залякуванням, травмами. Серед молодих хлопців неможливість близької дружби

була додатковим показником спроби самогубства. Відсутність близьких друзів була причиною спроби самогубства у старших підлітків з додаванням фактору знущань у старших дівчат і травмування у старших хлопчиків. [60]

Тепер перейдемо до розгляду проблем уже виключно українських підлітків.

Задля ефективного аналізу вказаного вище питання ми можемо звернутись до дослідження UNICEF та Українського і-ту соціальних досліджень ім. О. Яременка 2019 року, в якому розкривається вплив соціальних факторів на здоров'я людей підліткового віку.

Почнемо з проблеми психічного здоров'я та комфорту. Сюди входять в першу чергу відчуття щастя. Як виявилось, воно прямо корелює з віком опитуваних: чим молодший респондент, тим вищий рівень щастя демонструє статистика. Так, серед осіб молодшого підліткового віку дуже щасливими себе вважають 52,4% людей, а у віці старшого (17 років) – лише 29,5%. Прямо пропорційно до віку зростає показник нещасності (аналогічно: чим старша людина, тим нещасніша). Найвищий такий показник у групі 15-ти років, він складає 1,9% [46, с. 25].

Цікавим також є те, що серед усіх вікових груп крім осіб 15-ти років показник щастя більший серед дівчат, і лише у вказаний віковий період він падає серед цієї групи і стає вищим у хлопців (28,2% та 31,6% відповідно).

Також 74,5% усіх опитаних надають високу самооцінку задоволеності життям, тобто вважають, що живуть найкраще з можливого життя. Разом з тим серед усіх груп присутній високий показник відчуття смутку: 31,1% – дівчата та 21% – хлопці. Рівень такого психічного стану у дівчат має тенденцію до збільшення з віком. Якщо серед 11-тирічних це 25%, то в когорті 17-ти років – це 36,8% серед усіх дівчат.

Тепер розглянемо статистику обізнаності батьків про справи дітей в контексті соціалізації. Так на питання «Чи знає твій/-я батько/матір, що ти робиш в Інтернеті?» ствердно відповіли менш ніж половина опитаних – 38,4%. Проте

решту ключових вподобань дітей, як показало дослідження, батьки знають досить добре. Наприклад, хто їх друзі, де вони проводять час ввечері тощо.

Розглядаючи питання періодичних понижень в середині підліткових колективів, то такий досвід визнали більш менш частим (протягом кількох місяців) 37,9%. Також звертаючись до проблеми кібербулінгу, 21,1% дітей визнали, що бодай один раз ображали когось в Інтернеті. Жертвами такої поведінки назвали себе 21,5% [29, с. 36-44].

3.2. Структура, мета та цілі проекту

В основі проекту лежить два припущення. *Перше:* при настанні життєвої кризи людина схильна активно шукати вихід, замислюється над її причинами й, таким чином припиняє відволікатись на банальні речі та починає думати про головне – власне життя.

Друге припущення: у кризовому стані людина краще піддається впливу.

Доведенням раціональності цих припущень ми займемось в наступному пункті.

Суть проекту полягає в роботі з підлітковою кризою за допомогою філософії. Тут криза розуміється як глобальний перегляд власних життєвих орієнтирів та цінностей. Нам не йдеться про кризу як лише психологічний чи психофізичний стан, тут мається на увазі самостановлення – відкриття себе як особистості.

В основі всього проекту також лежить холістичний підхід, де людина розглядається не як об'єкт, а виникає спроба пізнати її у всій повноті її буття.

Мета: навчити підлітків стати самостійними, незалежно мислячими свідомими, щасливими людьми, творити самих себе і керувати власною долею.

Цілі:

- обрати конкретно визначену аудиторію підлітків;

- проаналізувати життєву ситуацію, в якій вони знаходяться;
- підібрати ефективні для них методи навчання;

Завдання:

- навчання базовим основам мислення, які можна застосовувати для самовизначення та самоактуалізації в житті;
- прищеплення навичок саморефлексії, аналізу інформації, яка надходить ззовні, оцінки подій та винесення суджень;
- допомога у розв'язанні внутрішніх суперечностей через погляд збоку;
- опанування підлітками динамічної адаптації;
- допомога в активній соціалізації та побудові міжособистісних стосунків;
- допомога у професійній орієнтації;

Аудиторія проекту:

- Цільовою аудиторією є люди підліткового віку, а саме 14-20 років, які знаходяться в стані кризи.

- життєва ситуація, в якій перебуває аудиторія: криза (вікова перш за все), пов'язана як з віком початку дорослішання (перехід від «дитини» до «дорослого» - виникає питання «хто я?») так і з періодом певного самовизначення (майбутній вступ до вишу, обрання професії тощо)

- Вік: 14-20 р

- Стать: обидві статі

- Географія: великі (обласні центри) та середні (районні центри) міста України

- Соціальне положення: живуть в родинях з середнім та вище середнього рівнем достатку

- Інші особливості: зміщений локус контролю, несамостійні; мають страх перед майбутнім, або принаймні відчуття невизначеності

Етапи реалізації:

- 1) Дослідити особливості цільової аудиторії, базуючись на останніх соціальних дослідженнях і, зокрема, теорії поколінь

- 2) дослідити природу: а) життєвої кризи як такої; б) ціннісної кризи; в) кризи самовизначення; г) підліткової кризи; д) внутрішнього конфлікту;
- 3) обрати оптимальні методи, підходи та форми навчання;
- 4) визначити засоби комунікації. Окремо: для просування самого проекту і власне роботи з аудиторією
- 5) обрати тестову групу (5-10 осіб) та провести роботу;
- 6) проаналізувати результати, скласти звіт, зробити висновки та внести корективи;
- 7) почати повноцінну реалізацію проекту;
- 8) Визначити потенційні масштаби можливого розширення;
- 9) Визначити джерела та засоби такого розширення;

Засоби комунікації

Для просування: Соціальні мережі, таргетована реклама в Instagram, TikTok, FB, Реклама в YouTube

Для комунікації: Zoom, вебінарні кімнати, ел пошта

Тепер, для кращого розуміння ситуації роботи з підлітковістю, здійснимо визначення суб'єкта комунікації. Звертаючись до теоретичної основи Розділу 2, ми можемо назвати суб'єкта у ситуації підліткової кризи «дивідом».

Тепер аргументуємо, чому ми дійшли такого висновку. По перше, як нами вже було розкрито в Розділах 1 і 2, індивід має відповідати характеристикам цілісності та неподільності. Проте в ситуації кризи відбувається процес дезінтеграції ідентичності – вона стає «нестійкою». Також тут завжди присутні внутрішні конфлікти полярних протиріч. У цьому випадку перехід до індивіда, а далі до особи повинен ставитись як Ціль.

Тепер коротко перерахуємо методи педагогіки, що будуть використовуватись. Сюди входять: методи гуманістичної педагогіки (виявлення інтересів, прагнень та мотивацій учнів, щодо процесу навчання, самонавчання), методи моделювання з теорії соціального наuczіння (тут мають застосовуватись

приклади достойних осіб, які досягли самореалізації), методики з теорії ігор (в контексті подолання страху, опанування та контролю емоційної сфери).

Наведемо приклад конкретних філософських практик, що будуть вивчатись:

- опанування філософських практик самопізнання (зосередження на теперішньому, аналіз сновидінь, виявлення власних настанов, згадування прожитої доби, щоденник розмислів тощо);
- цілепокладання, розрізнення вищих та операціональних цінностей;
- розкриття себе через досвід межової ситуації (криза);
- опанування простих аскез;
- практика активної саморефлексії К. Ясперса, мислення на рівні ідей;
- погляд на себе з точки зору Вічності;
- розгляд життєвих питань з мета-позиції, вихід за сферу буденного;

3.2.1. Обґрунтування обраних методів та способів реалізації проекту

Для обґрунтування доцільності обраних методів роботи з підлітковою кризою, розділимо головні проблеми підлітків на універсальні – такі, що відповідають природі самої кризи і присутні завжди, незалежно від культурного, соціального та історичного контекстів, та актуальні – ті, які пов'язані з ситуацією сучасного підлітка.

Три універсальні конфлікти підліткового віку:

1. конфлікт ідеального Я та актуального Я (дорослий VS дитина);
2. межове положення між двома статусами, потреба в утвердженні своєї дорослості;
3. прагнення до самоствердження конфліктує з потребою у визнанні однолітками.

Тепер, спираючись на аналіз соціології даних щодо проблем та викликів покоління підлітків, виділимо їх актуальні проблеми. Сюди входять:

1. проблема дружби;

2. проблематика питання досягнення щастя;
3. проблема невміння вирішувати конфлікти (булінг);
4. відчуття пригніченості, депресивні стани;
5. залежність від віртуальної особистості;
6. залежність від думки оточення;
7. проблема конфлікту особистого блага та спільного блага (прагнення сучасних підлітків бути суспільно корисними);
8. розв'язання проблеми ідеалізації (інтенції на ідеальні об'єкти) та актуальної дійсності;
9. реалізація потреби у прикладах для наслідування (тих, хто відтворює актуальні суспільні цінності);
10. думки про смерть;

Тепер розглянемо способи подолання цих проблем по пунктах і запропонуємо методи та практики до кожного з них. Почнемо з трьох універсальних конфліктів.

1. Застосування активної саморефлексії. Створення власної автобіографії (щоденник) з метою фіксації суб'єкта в історичному процесі (яким я був, ким я є, ким я прагну стати);

2. Ситуаційний аналіз через концепт граничної ситуації. Самозаглиблення, пошук власних цілей, відштовхуючись від універсальних ідей.

3. Пошук джерел власних мотивацій через гру та активну уяву. Застосування підходів з теорії ігор. Розгляд питання особистого та спільного благ.

Тепер визначимо конкретні практики, що будуть застосовуватись для вирішення актуальних проблем в ситуації підліткової кризи:

1. Розгляд ідеї дружби з точки зору ідей Аристотеля. Опанування навичок комунікації через активну групову роботу;
2. Розгляд питання щастя у Аристотеля. Метод внутрішнього діалогу в контексті визначення власного бачення ідеї щастя. Логотерапія як допомога у пошуку сенсу;

3. Залучення до групової роботи з моделюванням конфліктних ситуацій. Застосування методу моделювання соціального наuczіння та використання прийомів побудови драми, як засобу мистецтва (наприклад, постановка етюд);
4. Метод пригадування прожитої доби, метод постановки запитань, заради пошуку причин, стоїчний метод виокремлення речей, на які ти можеш та не можеш повпливати;
5. Практика концентрації на теперішньому стоїків, згадування прожитого піфагорійців – це дозволяє актуалізуватись у реальності, припинити гру фантазії та уяви, перейти у ситуацію «тут і зараз», де віртуальність відходить на другий план. Також за допомогою методу цілепокладання та логотерапії спробувати віднайти значно цінніше речі (сенси та мотивації), які відкинуть на другий план віртуальну особистість. Переглянути принципи цілі та засобу, де віртуальна особистість має стати лише засобом, а не бути ціллю;
6. Практики активної саморефлексії, зосередження на своєму (не стилізованому) Я. Погляд на себе з точки зору Вічності. Мислення з мета-позиції, пошук особистих ціннісних орієнтирів; пам'ятати про вищу ціль – самоактуалізацію; спробувати розділяти уявлене Я, та актуальне; визначення локусу контролю;
7. Визначення пріоритетності у плануванні життя та подальших дій (за принципом Сенеки «спочатку допоможи самому собі, потім – найближчим ...»);
8. Розглянути теорію Ідей Платона, дослідити те, як вони втілюються в життя. Застосування методів арт-терапії, залучення мистецтва та літератури як прикладів втілення ідей;
9. Пошук прикладів для наслідування в літературних творах, кіно, сучасній культурі, прикладі сучасників, що ведуть достойне життя;
10. Логотерапія та практики пошуку сенсу (за Франклом), виявлення мотивацій за допомогою активної саморефлексії.

Відштовхуючись від поставленої мети проекту, нами були обрані такі педагогічні концепції для застосування: гуманістична, теорія ігор та теорія соціального навчання.

Насамкінець виділимо критерії за якими ми прогнозуємо потенційний успіх та ефективність цього проекту:

1. Подібних проектів для вказаної вузької аудиторії (підлітків) на сьогодні не існує.
2. Цей проект орієнтований саме на цю групу, тому враховує виключно їх нагальні потреби, таким чином тут є фактор задоволення потреби.
3. Вказані вище потреби є гострими (через ситуацію кризи), тому є вірогідним те, що він матиме попит, оскільки створений для роботи з реальними проблемами, а не уявленими речами як, наприклад, брендинг.
4. Вказані у попередньому пункті гіпотези можна довести шляхом того, що, за Е. Еріксоном, криза формує так звану «нестійку ідентичність», що робить людину сугестивною, сприятливою до впливу.
5. Принцип добровільності та пріоритет інтересів підлітків мають забезпечити ефективну комунікацію та зворотній зв'язок.

Вказані в цьому розділі методи та практики слугують інструментами для вирішення тих нагальних проблем, які було зазначено нами у пункті 3.1. Іншою їх метою є також актуалізація прихованих для індивіда життєвих питань, що безпосередньо пов'язані з самовизначенням.

Висновки до розділу 3

Спираючись на викладений аналіз ситуації сучасних підлітків та створену модель проекту допомоги молодим людям у кризовій ситуації, ми можемо дійти певних висновків.

Як ми вже згадували раніше, загалом усі підходи до подолання кризи підлітковості можна розділити на дві групи: конформістський (приспосовування) та проактивний (самостійна дія). Таким чином, наш проєкт має засновуватись саме на другому підході, де суб'єкт ставить собі за мету, не приспосовування до актуальних життєвих умов на взяття на себе продиктованої кимось ролі, а активні дії, щодо самоактуалізації.

З точки зору пошуку в житті сенсу, ми можемо виділити два режими існування: 1. Режим «потрібно» як дії делеговані ззовні. Та Другий – режим «це має сенс» як дій, що мають внутрішню інтенцію, спровоковані внутрішнім локусом контролю. Тут варто зазначити, що в обох випадках дія з зовнішньої точки зору може бути однаковою, проте тут в неї вкладається різний сенс та існує відмінність в інстанціях, які спровокували цю дію.

Аналізуючи літературу попередніх розділів ми дійшли до висновку, що ситуація кризи передбачає певне «випадіння» із зовнішніх процесів на деякий час – з метою самозаглиблення, адже весь сенс кризи полягає в тому, щоб знайти себе. Тому підлітку, особливо середнього підліткового віку, необхідно спочатку побути, умовно, «егоїстом» для того, аби зосередитись на своєму внутрішньому світі, а потім після етапу самоаналізу додати також мотивації, орієнтовані на соціум.

Також метою проєкту є забезпечення протікання кризи у конструктивний спосіб з мінімізацією фактору переходу до деструктиву – створення ілюзорної ідентичності.

Вказані у Розділі 3 методи ми обрали тому, оскільки вважаємо їх ефективними під час роботи з кризою. Так, до прикладу, методики моделювання та ігор дозволяють відтворювати комплексні ситуації в реальному житті й, таким чином, забезпечують набуття досвіду.

Відштовхуючись від поставленої мети проєкту, нами були обрані такі педагогічні концепції для застосування: гуманістична, теорія ігор та теорія соціального навчання. Обрані нами методики відповідають встановленому проєктом завданню створення самостійної особи.

ВИСНОВКИ

1. За результатом дослідження становлення проблематики самовизначення особи в контексті філософських та психологічних практик західної культури, ми дійшли висновку, що питання самореалізації є питанням про свободу волі. Як ми мали змогу побачити, уявлення окремих мислителів про самотійну особу та межі її волі залежить від онтологічних принципів, на які вони спираються.

Практики допомоги у самовизначенні, які застосовуються у західній культурі, зберігають певну спадкоємність та розвиваються в межах історичного процесу. Вони проходять шлях від появи в межах філософських концепцій, що стосуються природи людини, потім переходять у філософські практики, і далі застосовуються в межах теорій педагогіки та прикладної психології.

2. Встановлені авторами критерії самотійності особи, щасливого та достойного життя можуть використовуватись нами як універсальні показники для оцінки ефективності допомоги підлітками в межах трансдисциплінарного проекту.

3. В процесі аналізу практик психології та, зокрема, психотерапії як засобу допомоги у самовизначенні, нами було виділено дві засадничі тенденції у формулюванні підходів головних шкіл, а саме: редуccionізм та холізм. Перший – інструменталізує методи вивчення людини та робить це, спираючись на категоріальний апарат та методик природничих наук. Тут людина постає як об'єкт. Холізм має на меті об'єднання знань про людину в єдину цілісну систему, як б враховувала не лише зовнішній (природній, соціальний), а й внутрішній вимір особи. Він базується на філософії як вченні про принципи та ідеї.

Також ми можемо зазначити головну відмінність між філософськими та суто психологічними практиками саморефлексії. У першому випадку суб'єкт оцінює та трактує свої дії з позиції філософа, тобто відштовхується від універсальних ідей і, таким чином, долає залежність від простору та часу як умов свого буття. Практики ж психології частіше ґрунтуються на окремих концепціях та є ефективнішими при вирішенні прикладних завдань.

Під час побудови моделі трансдисциплінарного проекту ми застосовували холістичний підхід з метою створення цілісної системи методів з подолання підліткової кризи та допомоги у самовизначенні. Ми маємо на меті використовувати як суто філософські практики самоактуалізації, так і методи психологічної терапії, що дозволить вирувати комплексні проблеми підліткової кризи. Також застосування різних методик дозволить представникам нашої цільової аудиторії самостійно обирати ті, які найкраще підходять до їх особистої ситуації, їх актуальних проблем. Таким чином підліток в межах нашого проекту має змогу реалізувати себе як повноправний учасник навчально-виховного процесу, що може приймати самостійні рішення, щодо способів подолання кризи.

4. Здійснивши аналіз низки підходів до тлумачення явища підліткового періоду та, зокрема, підліткової кризи з точки зору психології, ми можемо дійти висновку, що всі вони зводяться до двох головних напрямків. Перший трактує підліткову кризу як біологічно обумовлений феномен, а другий наполягає на тому, що вона має соціально-культурну природу. Тобто її причина та перебіг прямо залежать від культурного та соціального контекстів в межах історичного періоду. Також розглянувши проблематику застосування психологічної допомоги в рамках терапії ми можемо констатувати те, що вона базується на понятті «психологічної норми», тобто є інструментальним поняттям.

Здійснивши аналіз головних напрямків класичної та некласичної педагогіки, ми можемо поділити їх на два способи прикладання зусиль, за критерієм головної мети. Перший – це орієнтовані на прагматизм теорії педагогіки, де головним мотивом є реалізація прикладного інтересу: особи, суспільства чи школи, як інституту соціалізації. Другий напрямок – це педагогіки, що мають на меті плекання Особистості, самореалізацію учасників виховного процесу.

Крім того, аналізуючи питання критики системи сучасної освіти, ми дійшли висновку, що сучасна школа не враховує питання щастя та розвитку

особистості у своїх практиках, а покликана лише утримувати та соціалізувати індивіда в межах певної встановленої норми.

5. Аналізуючи питання практик виходу з кризи, нами було виділено дві стратегії подолання кризового стану за критерієм позиціонування суб'єкта, що її переживає: конформістську та проактивну – діяльну. В першому випадку йдеться про те, щоб просто прийняти те бачення особи, яке надає їй суспільство, школа, оточення, сім'я тощо. Діяльна стратегія полягає у самостійному пошуку своєї самості, у тому, щоб зрозуміти свої власні виміри та, відштовхуючись від цього планувати самостійно своє життя.

Нами також було виділено головні проблеми, з якими стикається особа в ситуації самовизначення. Сюди входять обов'язкова наявність внутрішнього конфлікту (криза ідентичності), суперечливі конфліктуючі інтенції психіки (прагнення до усамітнення та прагнення групування) та прагнення самоствердження й зміни статусу (дитина – дорослий). Проведений аналіз та типологізація універсальних проблем кризового періоду дозволила нам обрати ефективні методики їх подолання в межах трансдисциплінарного проекту.

6. Проаналізувавши відповідну літературу, ми дійшли висновку, що криза може проходити як конструктивно, так і деструктивно. Тобто, залежно від того як індивід проживає внутрішній конфлікт, він може або вийти з кризи новою людиною та знайти себе, або набути уявленої псевдо-ідентичності – створити хибне уявлення про самого себе. Тому є помилковим твердження, що потрібно просто не заважати та залишити людину у спокої, не беручи жодної участі у її ситуації. Саме тому нами була створена модель прикладного філософського проекту з допомоги подолання кризи конструктивним способом. Ми маємо на меті не допустити розгортання кризи ідентичності процесу набуття ілюзорних уявлень про свою особистість.

7. Розглядаючи специфіку та роль впливу сучасного історичного та соціального контексту, ми розглянули явище появи нового фактору соціалізації – соціальних мереж. Також серед проблем, що є актуальними для сучасних підлітків в ситуації самовизначення, нами, на основі останніх соціологічних

даних, було виділено такі як: питання досягнення щастя, проблема навичок розв'язання конфліктів, проблема міжособистісної комунікації, проблема місця та ролі віртуальної особистості в житті людини, проблема прагнення до ідеалу та конфлікт з реальністю. Аналіз впливу соціальних мереж на соціалізацію сучасного підлітка дозволяє розкрити проблематику та виклики, з якими стикається особа в усій їх повноті та специфічності. Це дозволяє нам зробити висновок, що необхідно адаптувати практики та методи подолання кризи до сучасних реалій, а не послуговуватись однією методикою, що була ефективною в період до появи соціальних мереж, діяти за однією встановленою схемою. Таким чином ми встановили необхідність застосування комплексного підходу.

8. Відштовхуючись від поставленої мети проекту, нами були обрані такі педагогічні концепції для застосування: гуманістична, теорія ігор та теорія соціального наuczіння. Ми обрали саме вказані методики у зв'язку зі співпадінням головного суб'єкта кожної з цих концепцій та встановленим проектом завдання самоактуалізації особи, набуття нею самостійності. Обрані нами в рамках проекту методики є специфічними практиками, що можуть застосовуватись в контексті кризової ситуації.

Також нами були обрані та запропоновані філософські та психологічні практики, що можуть бути застосовані для вирішення проблем сучасних підлітків, які ми визначили у Розділі 3.

В основі обраних нами підходів лежить внутрішня відповідність у трактуванні суб'єкта виховного процесу як самостійної особи, що має розвиватись як особистість під час процесу навчання та є повноправним учасником процесу комунікації, а не пасивним реципієнтом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова-Славская К. А. Психология и сознание личности. (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды. — М, 1999. — 224 с.
2. Аврелій Марк. Наодинці з собою / Марк Аврелій / пер. з лат. Ростислав Паранько – Львів: Априорі, 2019. – 184 с.
3. Адо П. Що таке антична філософія? / Переклад з французької С. Л. Йосипенка. — К: Новий Акрополь, 2014. - 428 с.
4. Анна Ямпольская. Эманюэль Левинас. Философия и биография. К.: Дух і Літера, 2011. – 376 с.
5. Аристотель. Метафизика / Аристотель. (Антология мысли) – Москва: Издательство Э, 2016. – 448 с.
6. Аристотель. Политика / Аристотель. [Пер. С. А. Жебелева и Е. Ф. Литвиновой]. – Москва: РИПОЛ классик, 2017. – 508 с.
7. Бех І. Д. Самореалізація особистості як визначальний чинник її життєдіяльності. Багатовимірність особистості: теорія, психодіагностика, корекція : зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук.-практ. семінару з міжнар. участю, (м. Полтава, 23 березня 2017 р.) / ред. колегія: С. Д. Максименко, М. І. Степаненко, С. М. Шевчук, Н. В. Сулаєва, К. В. Седих, В. Ф. Моргун (відп. за випуск). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2017. С. 31–36.
8. Вахромов Е.Е. Психологічні концепції розвитку людини: теорія самоактуалізації. Підручник, [Електронний ресурс] / — Медична Бібліотека, 2001. — [Режим доступу]: <http://medbib.in.ua/problemeyi-teorii-praktiki.html>
9. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності

- «Соціальна робота» у двох частинах. – Ч. 1. Теоретична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. – К., 2016. – 188 с.
10. Гроос Карл. Душевная жизнь ребенка / К. Гроос – Киев: Киевское Фребелевское об-во. – 1916 – 242 с.
11. Єзерська Н. В. Соціально-психологічні особливості процесу адаптації підлітків [Електронний ресурс] / Н. В. Єзерська // Освіта та розвиток обдарованої особистості. - 2016. - № 3. - С. 35-39. – [Режим доступу]: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2016_3_8
12. Зайченко І. В. Педагогіка: підручник / І. В. Зайченко. – 3-тє видання, перероблене та доповнене – К.: Видавництво Літера-К, 2016. – 608 с.
13. Иллич Иван. Освобождение от школ. Пропорциональность и современный мир / Иллич И. – М.: Просвещение – 2006. – 160 с.
14. Ильин И. П. Постмодернизм. От истоков до конца столетия. Эволюция научного мифа. - М. : Интрада, 1998. - 255 с
15. Йоахім Ріттер. Метафізика і політика / Пер. з нім. О. Кислюк, Р. Осадчук. – Київ.: Юніверс, 2011 – 344 с. (Філософська думка)
16. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения. Пер. Н.М. Соколова – СПб.: Наука, 1999. – 471 с.
17. Кант И. Критика практического разума // Соч.: В 6 т. Т. 4, ч. I. Москва.: 1965 – 316 с.
18. Кант Иммануил. Ответ на вопрос: что такое Просвещение? \ Собр.соч. в 8 тт. М.: Чоро, 1994. Т. 8. С. 29-37
19. Карл Ясперс. Психологія світоглядів. 6-те вид. пер. з нім. В. Задорожний, О. Кислюк. – Київ.: Юніверс, 2009 – 464 с. (Філософська думка)
20. Краєва О. А. Проблема кризи ідентичності в період нормативної кризи підліткового віку / [Електронний ресурс] / О. А. Краєва // Педагогічний процес: теорія і практика. - 2016. - Вип. 1. - С. 46-50. – [Режим доступу]: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pptp_2016_1_11
21. Краєва О.А. Криза ідентичності підліткового віку та її роль у становленні зрілої особистості / [Електронний ресурс] / О.А. Краєва // Зб. наук. пр.

- КПНУ імені Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Проблеми сучасної психології. – 2010. – Вип. 7. – С. 310-321. – [Режим доступу]: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19997/1/O_Kraieva_KIPVRS_O_ZNPIO_7.PDF
- 22.Кутіщенко В. П. Вікова та педагогічна психологія: навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
- 23.Кьєркегор С. Страх и трепет / Пер. с дат. Н.В. Исаевой, С.А. Исаева. – 4-е изд. – М.: Академический проект, 2017. – 154с.
- 24.Левичева, Е. Н.) Существование человека в контексте философии Кьєркегора // АСПЕКТЫ: Сборник статей по философским проблемам истории и современности. М., – 2002 с. 124-132.
- 25.Левківський М.В. Історія педагогіки: Навч.метод. посібник. Вид. 4-те,. Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 190 с.
- 26.Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Изд. 2-е доп. и перераб. -- Л.: Медицина, 1983 – 128 с.
- 27.Луцій Анней Сенека. Діалоги; пер. з лат. Андрій Содомора. – Львів: Априорі, 2016. – 320 с.
- 28.Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія; пер. з лат. Андрій Содомора. – Львів: Априорі, 2017. – 552 с.
- 29.Максим Исповедник. Творения. – М.: 1990. – Т. 1; Булгаков С.Н. Под знаменем университета // Вопросы философии и психологии, 1906. Кн. V (85); Флоренский П.А. Собрание сочинений. Философия культа (Опыт православной антропологии) / Сост. игумен Андроник (Трубачев). – М.: Мысль, 2004; Он же. Имена. – М.: Фолио, 2003.
- 30.Марк Туллій Ціцерон. Про закони. Про державу. Про природу богів / Пер. з лат. В. Литвинова. – Львів: Априорі, 2020. – 392 с.
- 31.Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург: Евразия, 1999. – 478 с.
- 32.Матвеев В.О. Філософські основи концепції самоактуалізації А. Маслоу – засновника гуманістичної психології / В.О. Матвеев. – Харків: – Вісник

- Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна No1057 – с. 62 – 67
33. Махній М. М. Історія психології: навчальний посібник /М.М. Махній. - Київ: Видавничий Дім “Слово”, 2016. - 472 с.
34. Московець Л. Самоактуалізація та самореалізація особистості: філософсько-психологічне розуміння [Електронний ресурс] / Л. Московець // Імідж сучасного педагога. - 2019. - № 5. - С. 51-56. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/isp_2019_5_13
35. Патяева, Е. Ю. Парадигми в психології мотивації // В А. Л. Журавлєв, Т. В. Корнилова, А. В. Юревич (отв. ред.) Парадигми в психології: науковедческий анализ. – М.: Институт психологии РАН – 2012. – 404–442 с.
36. Пітер ван Іванген. Нарис про свободу волі. / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера. – 2016. – 344 с.
37. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 2 / Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; Примеч. А. Ф. Лосева и А. А. Тахо-Годи; Пер. с древнегреч.— М.: Мысль, 1993.— 528 с— (Филос. наследие).
38. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 3 / Пер. с древне- греч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; Авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо-Годи.— М.: Мысль, 1994.— 654, [2] с.— (Филос. наследие).
39. Поляков С. Э. Феноменология психических репрезентаций. — СПб.: Питер, 2011. — 688 с.
40. Робота психолога з підлітками у період підліткової кризи: методичний посібник. / Укладач: Гурняк Л.В. [Електронний ресурс] / // – Хмельницький; Відділ освіти, молоді та спорту Хмельницької районної адміністрації. – 2014. – 84 с. (с. 39 – 42) – [Режим доступу]: https://hmrnk.ucoz.ru/pedvustavka/pedideja_gurnjak_l.v..pdf
41. Самчук Р. В. Концепція «самоактуалізації» екзистенціальної психології як нова парадигма свободи. [Електронний ресурс] // Р. В. Самчук, Інститут

- філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – Новий Акрополь. – [Режим доступу]: <https://newacropolis.org.ua/theses/69d173c3-991e-4056-8a33-5ff376a54227>
42. Свендсен Л. Фр. Г. Філософія свободи / Ларс Фр. Г. Свендсен, пре. З норвезьк. – Львів: Видавництво Анети Антоненко; К.: Ніка-Центр, 2016. – 336 с.
43. Сенека Л.А. Про закони. Про державу. Про природу богів / Пер. з лат. В. Литвинов. – Львів: Априорі, 2020. – 392 с.
44. Сирко І. Генеза жанру щоденника: історіографічний огляд / [Електронний ресурс] / І. Сирко // Українська мова. – 2013. – № 4. – С. 93 – 102. – [Режим доступу]: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2013_4_10
45. Славіна, Н. (2019). Особливості проведення психологічного консультування підлітків з різними проблемами. / [Електронний ресурс] / Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології", (17). – [Режим доступу]: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2012-17.%p>
46. Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді : за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» : моногр. / О. М. Бала-кірєва, Т. В. Бондар та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірєва ; ЮНІСЕФ, ГО «Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка». – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2019. – 127 с.
47. Тиллих Пауль. Мужество быть / Пер. с англ. О. Седаковой. – К.: Дух і Літера, 2013 – 200 с.
48. Фоменко Г. Ю. Самоопределение личности в контексте субъектно-бытийная интерпритация. // Человек, Сообщество, Управление. Т.18. №2 (Психология личности) . – Краснодар – 2017 (с. 101 – 119)
49. Філософія освіти: чи потрібна освіті філософія? / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2015. – Вип. 1 (115). – С. 38 – 41.

50. Франкл В. Логотерапия и экзистенциальный анализ: Статьи и лекции / Виктор Франкл; Пер. с нем. – М.: Альпина нон-фикшн, 2016. – 344с.
51. Фромм Э. З. Анатомия человеческой деструктивности / Э. З. Фромм. – М.: Директ-Медиа, 2008. – 1149 с.
52. Фромм Э. З. Человеческая ситуация / Э. З. Фромм. – М.: Директ-Медиа, 2008. – 306 с.
53. Шпрангер Э. Эротика и сексуальность в юношеском возрасте // Возрастная психология: детство, отрочество, юность : хрестоматия / сост. и науч. ред. В. С. Мухина, А. А. Хвостов. М.: Академия, 2008. – 366 с.
54. Штерн Э., Прикладная психология : Методы и результаты / Эрих Штерн; Под ред. проф. Владимирского. – Харьков: Гос. изд-во Украины, 1925. – 3-130 с.
55. Ясперс К. Философия. Книга вторая. Просветление экзистенции / К. Ясперс ; пер. с нем. А. К. Судакова. М.: Канон+, РООИ «Реабилитация», 2012. 448 с.
56. Ясперс Карл. Введение в философию. Философская автобиография / пер. с нем. А.К. Судакова // К. Ясперс. М.: Канон + РООИ «Реабилитация», 2017. – 304 с.
57. Aristotle. The Ethics of Aristotle: The Nicomachean Ethics (Penguin Classics). Translated by J.A.K. Thompson. – London: Penguin Books Ltd. – 383 p.
58. Bandura Albert. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. / A. Bandura. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. – 1986
59. Bandura Albert. Social Learning Theory/ / Bandura A. – Stanford University, General Learning Corporation. – 1971 – 40 p.
60. Campisi, S.C., Carducci, B., Akseer, N. *et al.* Suicidal behaviours among adolescents from 90 countries: a pooled analysis of the global school-based student health survey. – [Электронный ресурс] / *BMC Public Health* **20**, 1102 (2020). – [Режим доступа]: <https://doi.org/10.1186/s12889-020-09209-z>

61. Eisenstadt, S. N. From Generation to Generation: Age Groups and Social Structure. N. Y. : The Free Press; London : Collier — Macmillan Ltd. – 1966. – 357 p.
62. Erik H. Erikson. Identity, youth and crisis. New York: W. W. Norton Company, 1968 – 338 p
63. Frankl V. Man's Search for Meaning: The classic tribute to hope from the Holocaust / Viktor Frankl. – London.: Rider, 2004. – 160 p.
64. Fromm E. To Have or to Be? / Erich Fromm. – London: Continuum – 2008. – 184 p.
65. Grey Peter. Give childhood back to children... / Peter Gray // [Электронный ресурс] / The Independent – January 2014. – [Режим доступа]: <https://www.independent.co.uk/voices/comment/give-childhood-back-to-children-if-we-want-our-offspring-to-have-happy-productive-and-moral-lives-we-must-allow-more-time-for-play-not-less-are-you-listening-gove-9054433.html>
66. Groos, K. (1912b) The play of man / pref. by J. Mark Baldwin. N. Y. – Lnd. : D. Appleton a. Co, 1912. 412 p.;
67. Horowitz J., Graf N. Most U.S. Teens See Anxiety and Depression as a Major Problem Among Their Peers. – [Электронный ресурс] / Pew Research Center. – 2019. – [Режим доступа]: <https://www.pewresearch.org/social-trends/2019/02/20/most-u-s-teens-see-anxiety-and-depression-as-a-major-problem-among-their-peers/>
68. Immanuel Kant. The Moral Law. Groundwork of the Metaphysic of Morals/ Translated by H.J. Paton with a preface, commentary and analysis by H.J. Paton. – London and New York: Routledge Classics, 2005 – 166 p.
69. Mauricio Cortina M. D. The Greatness and Limitations of Erich Fromm's Humanism. / Contemporary Psychoanalysis, 2015, Vol. 51, No. 3: 388–422 p. – [Режим доступа]: <http://dx.doi.org/10.1080/00107530.2015.999297> or: <https://www.wawhite.org/uploads/Journals/CP00107530.2015.999297.pdf>

70. Plato. THE REPUBLIC. Translated by A. D. Lindsay, Introduction by Alexander Nehamas. / Everyman's Library Classics Ser. - Lindsay, A. D. (TRN) – 1993 – 341 p.
71. Rogers Carl. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. / Boston: Houghton Mifflin Company, 1995 – 240 p.
72. Ross E. O'Hara, Ph.D. Who Is Generation Z?. – [Электронный ресурс] / Psychology today. – 2020. – [Режим доступа]: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/nudging-ahead/202012/who-is-generation-z>
73. Rotter. J. B., «Generalized Expectancies for Internal Versus External Control of Reinforcement» / [Электронный ресурс] / Psychological Monograph, 80 (№ 608), – 1966. – [Режим доступа]: <http://psych.fullerton.edu/jmearns/rotter.htm>
74. Shitova, N. V., Maslakov, S. I. (2020). Investigating the Psychological Aspects of Cyber Socialization Among Modern Students. *Propósitos y Representaciones*, 8(2), [Электронный ресурс] / e512. – [Режим доступа]: <http://dx.doi.org/10.20511/pyr2020.v8n2.512> or : <http://conference-ifl.rudn.ru/wp-content/uploads/2019/08/607-615.pdf>
75. Sisyphos oder die Grenzen der Erziehung, Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, / [Электронный ресурс] / – 1925; Neudruck: Frankfurt/M.: Suhrkamp 1967. – [Режим доступа]: <https://per-web.org/browse/document/adpsa.002.0116a?index=28>
76. Supplement to: COVID-19 Mental Disorders Collaborators. Global prevalence and burden of depressive and anxiety disorders in 204 countries and territories in 2020 due to the COVID-19 pandemic. – [Электронный ресурс] / *Lancet* 2021; published online Oct 8. – [Режим доступа]: [http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736\(21\)02143-7](http://dx.doi.org/10.1016/S0140-6736(21)02143-7).
77. Terziev, Venelin, Studying Different Aspects of Social Adaptation (November 2017). [Электронный ресурс] / – [Режим доступа]: <https://ssrn.com/abstract=3143184> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3143184>

78. The Whys and Hows of Generations Research. [Электронный ресурс] / Pew Research Center, September, 2015. – 17 p. – [Режим доступа]: <https://www.pewresearch.org/politics/2015/09/03/the-whys-and-hows-of-generations-research/>